

אמונה, טהרה וקיום מצוות: שלושת הרבדים של המושג פְּטָרָה בספרות הַתְּחִי'ת' הסונית

יהונתן כרמלי

תקציר

בספרות האסלאם המוקדמת שימש המושג פְּטָרָה (מתורגם בדרך כלל כ"בריאה") בהוראה מעורפלת הנוגעת לטבע האדם. מחקרים רבים עסקו בתפיסה שלפיה המושג פטרה הוא מצב אמוני, ומעטים התייחסו אליו כאל מצב גופני. במאמר זה אאסוף את כל מסורות הַתְּחִי'ת' הסוניות הקדומות על הפטרה ואראה כיצד הן משקפות שלוש תפיסות של מושג זה: מצב אמוני, מצב גופני ומצב התנהגותי. בד בבד אדון באפשרות של מסורות הפטרה יש זיקה מיוחדת לעניין התפילה. כמו כן אציע רקע תלמודי לתפיסה הרואה בפטרה מצב אמוני ואנתח את האופן שבו מסורות שציטט המלומד החנבלי אל-ח'ל'אל עיצבו מחדש את התפיסה שלפיה פטרה היא מצב אמוני כך שתתאים לגישת הגזרה הקדומה.

מילות מפתח: פטרה, מנהגי הפטרה, טהרה, תפילה, תְּחִי'ת', אל-ח'ל'אל, גזרה קדומה, בני ביזנטיון

יהונתן כרמלי - המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בר-אילן;

yecarmeli@gmail.com

מבוא

המושג פְּטְרָה מתאר בקוראן את דת האסלאם כבריאה אלוהית הטבועה באדם וכטבע שאין לו תחליף ושסור לשנותו:¹

שא פניך אל הדת (דין) כמאמין (תְּנִיף; מילולית: מונותאיסט). הפטרה של אלוהים אשר יצר (פֶּטַר) את האדם בה. אין תחליף לבריאת (תְּלִיק) אלוהים. זוהי הדת הנכוחה, ואולם מרבית האנשים אינם יודעים.²

הוראות היסוד של השורש פֶּטַר בערבית הן: "פתיחה, בקיעה, סדיקה". באוגריתית, באכדית, באמורית ובארמית יש שורשים זהים בהוראת "יציאה, בקיעה, הפרדה".³ בעברית המקראית השורש פֶּטַר מופיע בביטוי "פטר רחם", כלומר פתיחת הרחם, ובאלגוריה: הוולד הראשון היוצא מרחם הבהמה.⁴ מובן ה"יציאה" של השורש פֶּטַר מופיע גם בלשון המשנה.⁵ בקוראן השורש פֶּטַר משמש בהוראת "בקיעה, פתיחה", ועל דרך האנלוגיה גם בהוראת "בריאה".⁶ כך, בשש הזדמנויות הקוראן מכנה את אלוהים "בורא השמים והארץ" (פֶּאטַר אל־סַמְאֻנַא

1 ואן אס בחן את שתי הקריאות האלה: Josef van Ess, *Zwischen Ḥadīṭ und Theologie: Studien zum Entstehen prädestinatianischer Überlieferung* (Berlin: de Gruyter, 1975), p. 103

2 קוראן, 30:30. בתרגום זה השארתי את המילה פטרה כמות שהיא. על שלל התרגומים שהוצעו למילה זו, ראו: Livnat Holtzman, "Human Choice, Divine Guidance and the Fitra Tradition: The Use of Hadith in Theological Treatises by Ibn Taymiyya and Ibn Qayyim al-Jawziyya", in: Yossef Rapoport and Shahab Ahmed (eds.), *Ibn Taymiyya and His Times* (Oxford: Oxford University Press, 2010), p. 184, n. 11; M. Sait Özervarli, "Divine Wisdom, Human Agency and the fitra in Ibn Taymiyya's Thought", in: Birgit Krawietz and Georges Tamer (eds.), *Islamic Theology, Philosophy and Law: Debating Ibn Taymiyya and Ibn Qayyim al-Jawziyya* (Berlin: de Gruyter, 2013), p. 46

3 Joaquín Sanmartín and Gregorio del Olmo Lete, *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition* (Leiden: Brill, 2015), pp. 677, 679-680; Geneviève Gobillot, *La fitra: La conception originelle, ses interprétations et fonctions chez les penseurs musulmans* (Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale, 2000), pp. 7-14

4 שמות יג, ב. השוו לדברי אֶבְרָם מְנַצֹּר, להלן הערה 6.

5 ראו לדוגמה: משנה, מכות ג, טו; יומא א, ה; אבות א, ח.

6 לפי אֶבְרָם מְנַצֹּר (נ' 1312), פטרה (מילולית: "פתיחה") נעשתה מילה נרדפת לבריאה בעקבות פתיחת הרחם בלידה. ראו: מְחַמְד אֶבְרָם מְנַצֹּר, לְסַאן אֶל־עַרְב, ה (בירות: דאר אל־מַעְאָרַף, ל"ת), עמ' 3432-3433.

וּאֶל־אֶרֶץ⁷. אִם כֵּן, לְפִי הַתִּיאוֹר בְּקוֹרְאן 30:30 הַאֶסְלָאם הוּא הַדֵּת הַנְּכוּחָה שֶׁבְּרָא הָאֵל וְאִין לָהּ תַחֲלִיף, וְעַל פִּיהּ יִצַר אֶת הָאָדָם.⁸

הַמוֹשֵׁג פְּטֵרָה, וּבִפְרֵט הוֹפְעוּתֵי בַמְסוּרוֹת הַתְּקִיט' הַמְצִיגוֹת אוֹתוֹ כַּתְּכוּנָה מוֹלְדָת, נִידוּן כַּעֲבַר בַּעֲבוּדוֹת רְבוּת; וְנִסְיֵנֶק (Wensinck) נִיתַח אֶת הַרְקַע הַהִיסְטוֹרִי שֶׁעָלִיו חוֹבְרָה הַמְסוּרָת עַל תְּכוּנַת הַפְּטֵרָה הַמוֹלְדָת; וְאֵן אֶס (van Ess) הַשִּׁיג עַל מַסְקִנְתּוֹ שֶׁל וְנִסְיֵנֶק וְהַעֲמִיק בְּרַקַּע הַתִּיאוֹלוֹגִי לְחִיבוּר הַמְסוּרָת הַזֹּאת; יַאֲסִין (Yasien) פִּירַט אֶת הַגִּישוֹת שֶׁעַל פִּיהּ פְּטֵרָה הִיא תְּכוּנָה אֲמוּנִית מוֹלְדָת; גּוֹבִילוֹ (Gobillot) דָּנָה בְּאוֹפֵן שֶׁבּוֹ נִתְפַּסֶּה הַמְסוּרָת עַל תְּכוּנַת הַפְּטֵרָה הַמוֹלְדָת בַּסְּפָרוֹת הַאֶסְלָאם לְדוֹרוֹתֶיהָ וּבְאוֹפֵן שֶׁהִיא עוֹצְבָה כּוּ.⁹ עֲבוּדוֹת רְבוּת עִסְקוּ בַּחֲקַר תְּכוּנַת הַפְּטֵרָה הַמוֹלְדָת בַּכְּתָבֵיהֶם שֶׁל מְלוֹמְרִים בְּעֵלֵי שֵׁם.¹⁰ מְסוּרוֹת שֶׁלִּפְיֵהּ פְּטֵרָה הִיא

7 המקנה (6), 14; יוסף (12), 101; אברהם (14), 10; היוצר (35), 1; החבורות (39), 46; המועצה (42), 11. אזכור נוסף הראוי לציון הוא המקנה (6), 79: "אשא פניי כְּתִיף אֵל מִי שִׁיצַר (פְּטֵרָה) אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ, וְאִין אֲנִי בַמְשַׁתְּפִים".

8 לפי הפרשן הקדום מְג'אֵהַד בֶּן ג'ִבְר (נ' 720), שלושת המושגים המופיעים בפסוק - דת, בריאת אלוהים ופטרה - הם תארים של האסלאם: מְג'אֵהַד בֶּן ג'ִבְר, תְּפִסִיר אֶל־אֲמָאם מְג'אֵהַד בֶּן ג'ִבְר (נאסר סיטי: דָּאֵר אֶל־פְּכָר אֶל־אֶסְלָאֲמִי אֶל־חִדִּית'ה, 1979), עמ' 539. לדיון בנושא התרגומים לפטרה והשוואה בין הופעתה בקוראן לבין הופעותיה בַּתְּקִיט', ראו: Antonella Straface, "La Fitra Come Espressione di imān", *Oriente Moderno* 11/72 (1992), pp. 69-86

9 Arent Jan Wensinck, *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), pp. 41-44, 214-217; Van Ess, *Zwischen Ḥadīṭ und Theologie*, pp. 101-114; Mohamed Yasien, *Fitrah: The Islamic Concept of Human Nature* (London: Ta-Ha, 1996); Gobillot, *La fitra*. Cf. Montgomery Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam* (London: Luzac, 1948), p. 153; Muhammad Faiz Al Afify, "Konsep Fitrah dalam Psikologi Islam", *Tsaqafah: Journal Perdaban Islam* 14/2 (2018), pp. 279-298; Justin Hiester, *Man's Dual Nature in Islam - Fitrah and nafs - Building a Missional Methodology*, Ph.D. thesis, Southwestern Baptist Theological Seminary, 2016

10 אדנג עסקה בתפיסת הפטרה בכתבי התיאולוג אֶבְן חַזְם בֶּן הַמָּאָה הַעֲשִׂירִית: Camila Adang, "Islam as the Inborn Religion of Mankind: The Concept of Fitra in the Works of Ibn Ḥazm", *al-Qantara* 21/2 (2000), pp. 391-410. מְג'אֵהַד נִיתַח אֶת הַתְּפִיסָה שֶׁל פְּטֵרָה כַּמְצָב אֲמוּנִי בַּכְּתָבִי אֶבְן חַזְם: Mahmoud Dhaouadi, "The Forgotten Concept of Human Nature in Khaldunian Studies", *Asian Journal of Social Science* 36 (2008), pp. 571-589. הַפְּטֵרָה בַּמְשַׁנְתָּם הַתִּיאוֹלוֹגִית שֶׁל הַמְלוֹמְרִים הַחֲנַבְלִים בְּנֵי הַמָּאוּת ה־13 וְה־14, אֶבְן תִּימְיָה וְאֶבְן קִיִּם אֶל־גִּזְיָה: לִיבְנַת הוֹלְצֵמֶן, הַגִּזְיָה הַקְּדוּמָה (אֶלְקִצ'אָ' וְאֶלְקִדֵּר) וְחוֹפֵשׁ הַבְּחִירָה (אֶלְאֲח'תִּיאָר) בַּכְּתָבִי הַחֲנַבְלִים הַמְאוּחָרִים בְּנֵי הַמָּאָה ה־14, עֲבוּדַת דּוֹקְטוֹר, אוּנִיבֵרְסִיטֵת בְּרִיאִילֶן, 2003, עמ' 142-162, 368-362; Holtzman, "Human Choice", pp. 173-188. הַפְּטֵרָה בַּכְּתָבִי אֶבְן תִּימְיָה נִידוּנָה גַּם אֶצֶל אַנְג'וֹם, אוֹרְבֵּלִי וְלֹאֲחֵרונָה גַּם בַּסְּפָרוֹ שֶׁל אֶל־טוֹבְגִי: Ovamir Anjum, *Politics, Law and*

מצב גופני נידונו בשוליהן של עבודות שעסקו במנהגי טהרה, וכמה מהן אף דנו בשאלה אם התפיסה שלפיה פטרה היא מצב אמוני קדמה לתפיסה הגורסת שהיא מצב גופני, או להפך.¹¹ ברם, עד כה לא נאספו כל מסורות הַתְּדִית' על הפטרה מתוך רצון להציג תמונה רחבה ומלאה של מושג אסלאמי קדום זה על שלל היבטיו וזוויותיו.¹² מחקרים רבים עסקו בתכונת הפטרה המולדת אך התמקדו בשאלת טבע האדם על פי האסלאם, ולא התייחסו לתפיסות האחרות של הפטרה המופיעות במסורות, וכל שכן שלא השוו ביניהן.¹³ גם מחקרים שנגעו

Community in Islamic Thought: The Taymiyyan Moment (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), pp. 215-265; Özervarli, "Divine Wisdom", pp. 37-60; Carl Sharif El-Tobgui, *Ibn Taymiyya on Reason and Revelation: A Study of Dar' ta'aruḍ al-'aql wa-naql* (Leiden: Brill, 2020), pp. 260-264, and et passim Frank Griffel, "Al-Ghazālī's Use of 'Original Human Disposition' (fiṭra) and Its Background in the Teachings of al-Fārābī and Avicenna", *The Muslim World* 102 (2012), pp. 1-32 Mohamed El-Tahir El-Mesawi, "Human Nature and the Universality of Shaṭī'ah: Fiṭrah and Maqāṣid al-Sharī'ah in the Works of Shāh Walī Allāh and Ibn 'Āshūr", *Al-Shajarah* 24/2 (2009), pp. 167-205

11 קיסטר הזכיר נושא זה בקצרה אגב מאמרים שחיבר על מנהג נטילת הציפורניים ומצוות המילה. עבודות אלו עשירות במקורות ראשוניים אך אינן מתמקדות במושג הפטרה; ראו: Meir J. Kister, "Pare your Nails: A Study of an Early Tradition", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 11 (1979), pp. 63-70; Meir J. Kister, "...and He Was Born Circumcised...": Some Notes on Circumcision in Ḥadīth", *Oriens* 34 (1994), pp. 19-24 Kathryn Kueny, והן אף התייחסו לשאלה איזו מהתפיסות קדומה יותר: "Abraham's Test: Islamic Male Circumcision as Anti/Ante-Covenantal Practice", in: John C. Reeves (ed.), *Bible and Qur'an: Essays in Scriptural Intertextuality* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003), pp. 174-178; Lena Salaymeh, *The Beginnings of Islamic Law: Late Antique Islamic Legal Traditions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), pp. 120-123

12 אומנם ג'ושקון סקר חומר רב מהתְּדִית' על הפטרה, אך גם הוא לא אסף את כל המסורות הקיימות. כמו כן, ג'ושקון לא הבחין בין התפיסות השונות של הפטרה ולא בחן את הזיקות ביניהן; ראו: Selçuk Coşkun, "On the Use of 'Fitrah' as a Measure in Determining Whether a Narrated Ḥadīth Belongs to the Prophet Muhammad", *Journal of Hadith Studies* 6/1 (2008), pp. 29-46 יצוין גם מחקרו של עַבְד־אֶל-צַמַד דִּי-אֶלְמִי, הבוחן מסורות תְּדִית' רבות ומגוונות על הפטרה, אך גם הוא לא הבחין בין תפיסות שונות של המושג ותיאר אותו בפשטות כמכלול מנהגים ועניינים המבטאים שייכות לאסלאם: Abdessamad Dialmy, "Belonging and Institution in Islam", *Social Compass* 54/1 (2007), pp. 63-75

13 הערך פטרה במהדורות השנייה והשלישית של האנציקלופדיה של האסלאם הוקדש אך ורק לתפיסות הרואות בו מצב אמוני; ראו: D. B. Macdonald, "Fitra", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed.

בהיבט הגופני של הפטרה נטו לעסוק בכמה ממנהגי הטהרה בפירוט, וכמעט שלא דנו במשמעות הזאת של המושג ובהקשרה לתפיסותיה האחרות.

במאמר זה אסקור יותר מחמישים מסורות חֲדִית' סוניות שחברו בין המאה השמינית למאה ה-12 (זמן גיבושה של סוגה ספרותית זו).¹⁴ בחינת המסורות מגלה שהפטרה מופיעה בהן בשלוש צורות, ושתיים מהן קשורות למנהגים מעשיים: היותו מצב האמונה המולד (להלן: פטרה כמצב אמוני); היותו מצבו הטהור והנקי של הגוף (להלן: פטרה כמצב גופני); והיותו מצב המסוגל לקיום מצוות והימנעות מעבירה על איסורים (להלן: פטרה כמצב התנהגותי). ההשוואה בין שלוש התפיסות תאיר באור חדש מסקנות שהועלו בעבר בנוגע למשמעותו הקדומה של המושג. בד בבד אנסה לברר אם לפטרה יש קשר מיוחד למצוות התפילה. אל הדיון התיאולוגי סביב השקפת הגזרה הקדומה ותפיסת הפטרה כמצב אמוני מולד, אשר נידון רבות בעבר, אתיחס לאור הקשר האפשרי בין פטרה ובין לימוד התורה ברחם האם המתואר בתלמוד, ולאור המסורות שציטט המלומד החנבלי הקדום אל-ח'אל.

באשר למסורות הנידונות במאמר זה, לא אכנס לדיון שעסקו בו מלומדים רבים ושבוחן את מהימנותן של המסורות לאור שרשרת מסירתן (אֶסְנָאד),¹⁵ שכן המאמר עוסק במיפוי המסורות על פי תוכנן (מתן). תחת זאת אמקם את המסורות ברצף כרונולוגי על פי מועד פטירתו של המלקט שציטט אותן.

(Leiden: Brill, 2012), pp. 931-932; Jon Hoover, "Fitra", *Encyclopedia of Islam*, 3rd ed. (Leiden: Brill, 2016), pp. 104-106. אדנג הזכירה שהפטרה נתפסה כמצב של שלמות גופנית, אך היא לא דנה במשמעות של התפיסה הזאת ובהקשרה לתפיסות אחרות של המושג; ראו: Adang, "Islam as the Inborn Religion of Mankind", p. 393

14 אלה לנדאו־טרוון, "החדית'", בתוך: מאיר בר־אשר ומאיר חניטה (עורכים), האיסלאם: היסטוריה, דת, תרבות (ירושלים: מאגנס, 2017), עמ' 192-194. לנדאו־טרוון הלכה בעקבות בראון: Jonathan Brown, *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World* (Oxford: Oneworld, 2009), pp. 15-49

15 לסקירת ספרות והפניות לעבודות חשובות בתחום זה, ובכללן של שאכט, ואנסברו, קוק, מוצקי ועוד, ראו: Wael B. Hallaq, "The Authenticity of Prophetic Ḥadīth: A Pseudo-Problem", *Studia Islamica* 89 (1999), pp. 75-90. ובייחוד עמ' 76.

הפטרה".²⁰ ולפי המסורת הרביעית והמאוחרת יחסית, אדם ששכח להזכיר את שם אלוהים בשעת השחיטה יכול להזכירו לאחריה ובכך להתיר את אכילת הבשר, שכן "לא תהיה נגיעה לשטן אם שחט בתכונת הפטרה".²¹

ארבע מסורות אלו מתאימות לפסוקים בקוראן המזכירים כי כל יצורי העולם משבחים את האל,²² ולפיכך הפטרה במובן הבעה מילולית של אמונה מתאימה למצבם הטבעי של כל הברואים. המסורות האלה מתאימות אפוא לקשר שבין הפטרה ובין מצב המסוגל לתפילה. עם זאת, ייתכן כי קשר זה הוא קשר עקיף בלבד: מסתבר יותר כי מצב הפטרה קשור לתוכני התפילה - הבעות שונות של אמונה באל - ולא לעצם קיומה. במילים אחרות, התפילה היא כנראה ביטוי של הפטרה ולא הפטרה עצמה. ואכן, הביטוי "בתכונת הפטרה" לקוח כנראה ממסורת אחרת המציגה את טבע האמונה המולד:

בשם אָבוּ הַרְיִירָה [נ' 678], שהנביא אמר: כל ילוד נולד בתכונת הפטרה ואבותיו מיידיים או מנצרים אותו. כשם שיולידו הגמלים כולם בהמות (כלומר, גמלים שלמים ובריאים כמותם), כלום תמצאו בהם כרותי אוזן [מלידה, שלא כרתם בעצמכם את אוזנם]?²³

20 אָבוּ בַּכְּרַ אֲבִי שִׁיבָה אֶל-עֲבָסִי, אֶל-מַצְנַף, ח (ריאד: מִכְתָּב אֶל-רִשְׁד, 2004), עמ' 594, מס' 26936; שם, עמ' 596, מס' 26942; וראו גם: מִחְמַד אֶל-בַּח'אֲרִי, צִחִיח אֶל-בַּח'אֲרִי (בירות: דָּאֵר אֲבֵן כְּתִיר, 2002), עמ' 71, מס' 247; שם, עמ' 1575, מס' 6311, 6313; שם, עמ' 1849, מס' 7488; אֶל-בַּח'אֲרִי, אֶל-אֲדַב אֶל-מַפְרָד (קהיר: אֶל-מַטְבַּעָה אֶל-סִלְפִּיָה וּמְכַתְּבָהָ, 1375 הג'רִי), עמ' 312, מס' 1211; שם, עמ' 313, מס' 1213; אֶל-תַּרְמִדִי, אֶל-גִּ'אֲמַע, ד, עמ' 433, מס' 3678; שם, ה, עמ' 401, מס' 3394.

21 אֶחְמַד אֶל-בִּיְהִקִי, אֶל-סִנְן אֶל-כְּבָרָא, ט (בירות: דָּאֵר אֶל-כְּתָב אֶל-עֲלִמִיָה, 2003), עמ' 402, מס' 18893. המסורות הראשונה והרביעית קושרות במישרין בין הקריאה "אלוהים הוא הגדול ביותר" ובין תכונת הפטרה.

22 הרבורה (16), 49-50; האור (24), 41. והשוו: תהילים יט, ב; קד, כא; קיד, א-ח.

23 על פי תרגומו של ונסינק: "כשם שהפרה יולדת עגלים ללא מומים"; ראו: Wensinck, *The Muslim Creed*, p. 42. התוספת על הגמלים אשר יולדים בצלמם וכדמותם אינה מופיעה ברוב גרסות המסורת; ראו: מיוחס לאָבוּ חַנִּיפָה אֶל-נַעְמָאן, מִסְנַד אָבוּ חַנִּיפָה (בירות: דָּאֵר אֶל-כְּתָב אֶל-עֲלִמִיָה, 2008), עמ' 61, מס' 139; מֵאֲלַכ בֵּן אַנְס אֶל-אַצְבַּחִי, אֶל-מוֹטָא לְאִמָּאם דָּאֵר אֶל-הַגִּ'רָה מֵאֲלַכ בֵּן אַנְס: בְּרוֹאִית יְחִיא בֵּן יְחִיא אֶל-לִיִּתִי אֶל-אַנְדְּלִסִי, א (בירות: דָּאֵר אֶל-עֲרַב אֶל-אַסְלָאֲמִי, 1997), עמ' 329, מס' 646; ראו גם: סְלִימָאן אֶל-טִיאֲלִסִי, מִסְנַד אָבִי דָּאֵר אֶל-טִיאֲלִסִי, ד (גיזה: דָּאֵר אֶל-הַגִּ'ר, 1999), עמ' 115, מס' 2480; שם, עמ' 179, מס' 2555; אָבוּ עַבְדִּי אֶל-קָאֶסֶם אֶל-הַרְוִי, כְּתָאב אֶל-עֲרִיב, ב (קהיר: מִגְ'מַע אֶל-לַעִ'ה אֶל-עֲרַבִיָה, 1994), עמ' 264, מס' 210; אֶל-עֲבָסִי, אֶל-מַצְנַף, יא, עמ' 381, מס' 33678. אֲבֵן אָבִי שִׁיבָה גֵרס: "אין ילוד אשר נולד שלא בתכונת הפטרה עד אשר יגדל ויעמוד על דעתו (עֲבַךְ עַן נַפְסָה) או שאביו ייהדו או ינצרו". אֶחְמַד בֵּן חַנְבַּל גֵרס שלוש פעמים מִלָּה במקום פטרה: אֶל-שִׁיבָנִי, מִסְנַד, יב,

פטרה היא אפוא תכונה טבעית מולדת של כל תינוק. חינוכו של הילד להיות יהודי או נוצרי פוגם בפטרה כשם שקטיעת אוזנו של הגמל פוגמת בצורתו הטבעית. לצד הופעתה של מסורת זו כמסורת עצמאית, אפשר למוצאה בעוד מגוון צורות והקשרים, למשל: הצינוי להתפלל "על בן זנונים שנולד והוא בוכה [...] שכן נולד בתכונת הפטרה של האסלאם"²⁴; הצינוי להתפלל על עובר שמת ולהעניק לו שם מפני שנולד בתכונת הפטרה;²⁵ הקביעה שתינוקות רכים שמתו נחשבים מוסלמים לעיני ירושה שכן הם "נולדו בתכונת הפטרה";²⁶ הפרשנות שהעניק הנביא לחלום שהופיעה בו דמותו של איש גבוה בגן עדן וסביבו ילדים, וקביעתו שמדובר באברהם המוקף ילדים ש"נולדו בתכונת הפטרה";²⁷ חזונו של הנביא שראה 70,000 נפש שייכנסו לגן העדן בלא משפט היות ש"נולדו בתכונת הפטרה והאסלאם";²⁸ מסורת מאוחרת מספרת כיצד לימד הנביא זכות על חוטא שנפטר ולימד את עמר בן אל-ח'טאב: "אל תיתן דעתך על מעשי האנשים, אך תן דעתך על הפטרה", כלומר על אמונתם;²⁹ מסורת מאוחרת נוספת מתארת

עמ' 412-413, מס' 7443-7445; בגרסה נוספת גרס כי שליח אלוהים היה אומר בדרשה זו לפעמים מלה ולפעמים פטרה: שם, טו, עמ' 173-174, מס' 10241. וראו עוד: אל-בח'ארי, צחיח, עמ' 327, מס' 1358-1359; שם, עמ' 334, מס' 1375; שם, עמ' 1199, מס' 4775; שם, עמ' 1636, מס' 6599; סלימאן אל-סג'סתאני, סנן אבי דאוד, ז (רמשק: דאר אל-רסאלה אל-עאלמיה, 2009), עמ' 97, מס' 4714; אל-תרמד', אל-ג'אמע, ד, עמ' 16-17, מס' 2138-2137; אל-מוצ'לי, מס' 240, עמ' 942; שם, עמ' 197, מס' 6306; שם, עמ' 282, מס' 6394; שם, עמ' 473, מס' 6593; מחמד אל-בסתי, צחיח אבן חבאן בתרתיב אבן בלבאן, א (בירות: מא'ססת אל-רסאלה, 1993), עמ' 336-342, מס' 128-130, 132-133; סלימאן אל-טבראני, אל-מעג'ם אל-ככיר, א (בירות: דאר אל-כתב אל-עלמיה, 1971), עמ' 283-285, מס' 826-835; עבדאללה אל-ג'ג'אני, אל-כאמל פי צ'עפאא' אל-דג'אל, א (בירות: דאר אל-פכר, 1984), עמ' 330; שם, ב, עמ' 840; אבו נעים אל-אצפהאני, חלית אל-אנלי'אא' ושבקאת אל-אצפ'אא', ח (קהיר: מכתבת אל-ח'אנג', 1996), עמ' 263; אל-ביהקי, אל-סנן, ו, עמ' 333-335, ובמקומות נוספים; שירוניה אל-דילמי, אל-פרד'וס במא'ת'ור אל-ח'טאב, ג (בירות: דאר אל-כתב אל-עלמיה, 1986), עמ' 248, מס' 4730-4731. יצוין שלפי הקוראן בני אדם נולדים כשהם מכירים את ריבונם, אך תיאור זה חסר את אזכור הפטרה; ראו: קוראן 172:7. בכמה גרסות של המסורת אף מצוין פסוק זה במפורש. ראו גם: Van Ess, *Zwischen Hadit und Theologie*, p. 106.

24 אל-צנעאני, אל-מצנף, ג, עמ' 534, מס' 6614.

25 אל-עבסי, אל-מצנף, ד, עמ' 523, מס' 11703.

26 אל-צנעאני, אל-מצנף, יח, עמ' 27-28, מס' 9898.

27 מסורת זו מדגישה כי גם ילדיהם של עובדי האלילים נולדו בתכונת הפטרה; ראו: אל-עבסי, אל-מצנף, י, עמ' 332, מס' 31004; אל-בח'ארי, צחיח, עמ' 1746, מס' 7047; אל-בסתי, צחיח, ב, עמ' 431, מס' 655; אל-טבראני, אל-ככיר, ז, עמ' 287, מס' 6984; שם, עמ' 289, מס' 6985.

28 אל-תרמד', אל-ג'אמע, ד, עמ' 238-239, מס' 2446.

29 אל-טבראני, אל-ככיר, כב, עמ' 378, מס' 945.

במפורש את הפטרה כ"נאמנות" (אֶחָ'לֵאֵן) לאלוהים.³⁰ אין מסורות אלו עוסקות בתכונה המולדת של התינוק במישרין אלא מזכירות אותה אגב עניין אחר.

תכונת הפטרה המולדת עמדה במוקדם של דיונים רבים. מלומדים אסלאמים מוקדמים ומאוחרים פירשו את תכונת הפטרה המתוארת במסורת זו בצורות שונות: נטייה לטוב, למונותיאיזם או לאסלאם; הנטייה שגזר אלוהים לכל אדם לטוב או לרע; נטייה ניטרלית לטוב ולרע; או האמונה בדת האסלאם. לא בכדי הייתה מסורת זו כר פורה לעבודות רבות שעסקו בתפיסת הפטרה כמצב אמוני נוכח הגישות התיאולוגיות של הבחירה החופשית מחד גיסא והגזרה הקדומה מאידך גיסא.³¹ אבקש לתרום לדיון הענף בנושא שתי תרומות: האחת קשורה למסורת תלמודית שאפשר שעמדה ברקע חיבור המסורת על תכונת הפטרה המולדת, או לפחות ברקע של אחת מגרסותיה; תרומה שנייה נוגעת למסורות שציטט המלומד החנבלי אל-ח'לֵאל ולאופן שבו עוצבה המסורת על תכונת הפטרה המולדת באופן שתעלה בקנה אחד עם השקפת הגזרה הקדומה.

מקורה ההיסטורי והתיאולוגי של המסורת על הולדת התינוק בתכונת הפטרה נידון בכמה מחקרים בעבר. ונסינק הדגיש במיוחד את המסורות המזכירות את תכונת הפטרה בהקשר של דיני הילדים, וסבר כי המסורת חוברת בתגובה לאחת מעדות הַח'נֵאֵרְג' אשר טענה שמותר להרוג ילדים של כופרים. בתוך כך סבר ונסינק כי המסורת נוצרה עוד לפני שהפכה הגזרה הקדומה לדוגמה.³² ואן אס פקפק באפשרות זו ונטה לדעה שהמסורת חוברת על רקע הפולמוס הקדום בין גישת הגזרה הקדומה מחד גיסא לגישת הבחירה החופשית מאידך גיסא, או אולי כפרשנות לקוראן 30:30.³³ לצד דבריהם, יש לעמוד על הדמיון בין המסורת המתארת את תכונת הפטרה המולדת ובין המסורת

30 עבד אללה אל-עַכְבְּרִי, אל-אַבְאֵנָה עַן שְׂרִיעַת אל-פְּרִקָה אל-נְגִיָה וּמַגְ'אֵנַת אל-פְּרִק אל-מִד' מוּמָה, א (ריאד: דָאָר אל-רֵאֵא, 1994), עמ' 898, מס' 1252. אצל אל-עַכְבְּרִי מצב האמונה שמסמל הפטרה משוכלל כל כך עד שהוא כולל גם את האמונה בגזרה הקדומה; ראו: שם, ד, עמ' 49, מס' 1443.

31 Wensinck, *The Muslim Creed*, pp. 41-44, 214-217; Van Ess, *Zwischen Ḥadīṭ und Theologie*, pp. 101-114; Straface, "La Fiṭra", pp. 69-86; Yasien, *Fitrah*, pp. 35-51; Adang, "Islam as the Inborn Religion of Mankind", pp. 392-393; Gobillot, *La fiṭra*, pp. 14-31; Dhaouadi, "The Forgotten Concept", pp. 571-589; Holtzman, "Human Choice", pp. 173-188; Griffel, "Al-Ghazālī's Use", pp. 1-32; Al Afify, "Konsep Fitrah", pp. 279-298; Özervarli, "Divine Wisdom", pp. 37-60; El-Tobgui, *Ibn Taymiyya*, pp. 260-264, and et passim

32 Wensinck, *The Muslim Creed*, pp. 42-44; cf. Adang, "Islam as the Inborn Religion of Mankind", pp. 393-398. וְאֵלֵּאֵר שֶׁל עֵדֶת הַחֲנֵאֵרְגָה וְשֶׁל תְּפִיסַתָּהּ אֶת הָרֵג הַיְלָדִים, ראו: Watt, *Free Will*, pp. 36-38. תמיכה בגזרה קדומה ומנגד בבחירה חופשית משתקפת בכמה מסורות, ולפי וואט הגישה התומכת בגזרה קדומה מבוססת על אמונות קדומות יותר מהאסלאם עצמו; ראו: שם, עמ' 20.

33 Van Ess, *Zwischen Ḥadīṭ und Theologie*, pp. 102-114

הרבנית הידועה שהתינוק לומד ברחם אימו את כל התורה כולה. מסורת רבנית זו, שתוצג בהמשך המאמר, דומה במיוחד לאחת הגרסות שציטט מְסֵלֶם (נ' 875) למסורת על תכונת הפטרה:

בשם אָבו הַרְיָרָה, ששליח אלוהים אמר: כל אדם, אמו יולדת אותו בתכונת הפטרה ולאחר מכן אביו מייחד או מנצר אותו, או הופכו אמגושי [זורואסטרי]. ואם היו [הורי התינוק] מוסלמים, מוסלמי. השטן מכה כל תינוק בחזהו כשהוא יוצא מרחם אימו, חוץ ממרים ובנה.³⁴

גרסת מְסֵלֶם מתייחדת בכריכת המסורת על הפטרה עם המסורת על הכאת השטן, אף שלרוב היא מופיעה כמסורת עצמאית שאין הפטרה מוזכרת בה.³⁵ זאת, לדעתי, בעקבות מדרש תלמודי שעמד ברקע הדברים:

דרש רבי שְׁמֵלָאי: למה הולד דומה במעי אמו? לפנקס שמקופל ומונח ידיו על שתי צדעיו [...] ונר דלוק לו על ראשו וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו [...] ומלמדין אותו כל התורה כולה [...] וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסטרו על פיו ומשכחו כל התורה כולה.³⁶

על פי המדרש, המלאך משכיח מהתינוק את התורה שלמד, אך לפי גרסת מְסֵלֶם אין השטן פוגם בפטרה שלו. אם כן, בעוד שלהכאת המלאך תפקיד מהותי במדרש, הרי שהכאת השטן בגרסת מְסֵלֶם מוצגת כמעשה חסר פשר. יצוין כי החלפת דמות המלאך שבמדרש בדמות השטן בגרסת מְסֵלֶם הצריכה את התוספת על מרים ובנה, שכן לפי הקוראן אין השטן יכול לפגוע במרים ובבנה.³⁷

המדרש התלמודי וגרסת מְסֵלֶם דומים בקווי היסוד שלהם וכן במסריהם: שניהם מתארים את התינוק כבעל תכונה רוחנית מולדת, ושניהם מתארים מלאך או שטן המכה אותו בשעת

34 אל-ניסאבורי, צְחִיח, עמ' 2048–2049, מס' 2658–2659.

35 אל-בח'ארי, צְחִיח, עמ' 809, מס' 3286; שם, עמ' 1115, מס' 4548; אל-סג'סתאני, סַנְנ, ז, עמ' 97, מס' 4717; אל-תַרְמִדִי, אל-ג'אמע, ג, עמ' 312–313, מס' 2275–2276; אל-בַסְתִי, צְחִיח, א, עמ' 336–342, מס' 130–128, 132–133.

36 תלמוד בבלי, גדה ל ע"ב.

37 קוראן 36:4. ואכן, אל-בח'ארי ציטט גרסה למסורת זו המקשרת בינה ובין הפסוק; ראו: אל-בח'ארי, צְחִיח, עמ' 850, מס' 3431.

לידתו. יודגש כי על פי גרסת מְסַלֵּם האמונה היא תכונה שיש לה ביטוי בפועל, ואילו על פי המדרש ביטויה בכוח בלבד, ועל האדם לשמרה ולפתחה. רעיון זה מופיע בהמשך המדרש, המסתיים בשבועה שמשביעים בה את התינוק טרם לידתו: "תהי צדיק ואל תהי רשע [...] והוי יודע שהקדוש ברוך הוא טהור ומשרתיו טהורים ונשמה שנתן בך טהורה היא. אם אתה משמרה בטהרה מוטב, ואם לאו – הריני נוטלה ממך".³⁸ אם אומנם עמד המדרש ברקע חיבור המסורת האסלאמית, יש אולי לראות בכך חיזוק לטענה כי הפטרה במובן של מצב אמוני תוארה בפעם הראשונה כמצב חיובי שיש לשמרו.³⁹

כאמור, הבנת התכונה המולדת כמצב חיובי של אמונה לא תאמה את השקפת הגזרה הקדומה. נושא זה עמד במוקדם של מחקרים רבים בעבר.⁴⁰ כאן אתמקד בחיבורו של המלומד החנבלית הקדום, אַחְמַד אַל-חַ'לַּאל (נ' 923), ואבחן כיצד מסורות שציטט עיצבו את תפיסת הפטרה כמצב אמוני שמתיישב עם תפיסת הגזרה הקדומה.

אַל-חַ'לַּאל ליקט את קובץ אַל-סֵנָה ממסירותיו ואמירותיו של אַחְמַד בן חַנְבַּל (נ' 855), וספרו נחשב לאבן הפינה של ספרות האסכולה החנבלית.⁴¹ בפרק על הגזרה הקדומה ציטט

38 תלמוד בבלי, גדה ל ע"ב.

39 Watt, *Free Will*, p. 153; Arzoo Ahmed and Mehrunisha Suleman, "Islamic Perspectives on the Genome and the Human Person: Why the Soul Matters", in: Mohammed Ghaly (ed.), *Islamic Ethics and the Genome Question* (Leiden: Brill, 2018), p. 164; Mohamed Yasien, "The Interpretations of Fitrah", *Islamic Studies* 34/2 (1995), pp. 149-150

40 ראו לעיל הערה 10.

41 Jon Hoover, "Hanbalī Theology", in: Sabine Schmidtke (ed.), *The Oxford Handbook of Islamic Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2016), p. 626. הזיקה של אַחְמַד בן חַנְבַּל למסירות שנמסרו בשמו עמדה במרכזם של כמה מחקרים בעבר. אַל-סַרְחָאן סקר את דעות החוקרים בנושא זה, הנוגע במיוחד לחיבורים משפטיים המיוחסים לאַחְמַד בן חַנְבַּל, וסיכם כי רוב החוקרים המערביים רוחים את האפשרות שהיה משפטן חשוב בדורו; ראו: Saud Al Sarhan, "The Responsa of Ahmad Ibn Hanbal and the Formation of Hanbalism", *Islamic Law and Society* 22/1 (2015), pp. 1-44; Ziauddin Ahmad, "Abū Bakr al-Khallāl: The Compiler of the Teachings of Imam Ahmad b. Hanbal", *Islamic Studies* 9/3 (1970), pp. 245-254; Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power* (New York: Routledge, 2002), pp. 4-5; Christopher Melchert, *The Formation of Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* (Leiden: Brill, 1997), pp. 137-155. ככלל, במאמר זה הקפתי לייחס את המסירות למלקטיהן ולא למוסרים שאליהם הן מיוחסות, וכך גם במקרה זה. על מעמדו של כתאב אַל-סֵנָה בספרות החנבלית, ראו: Harith Ramli, "From Tradition to Institution: Sunna in the Early Hanbalī School", in: Adis Duderija (ed.), *The Sunna and its Status in Islamic Law: The Search for a Sound Hadith* (New York: Palgrave Macmillan, 2015), pp. 167, 103, n. 100

אל-ח'לאל מסורות על היבטים רבים של נושא זה, ובתוך כך על דבר ידיעתו של אלוהים את המעשים קודם שייעשו ועל דבר גזרת גורלו של האדם עוד ברחם אימו.⁴² בתוך כך הקדיש אל-ח'לאל תת-פרק למסורת על הולדת התינוק בתכונת הפטרה. תת-הפרק מונה שבע מסורות שכולן מנוסחות כתגובות למסורת זו, והן מסודרות, אולי בכוונת מכוון,⁴³ במבנה של תקבולת מוצלבת (תקבולת כיאסטית): המסורת הראשונה והמסורת האחרונה כוללות תגובה סתמית של אַחְמַד בן חַנְבַּל ("תכונת הפטרה שאלוהים יצר בה את בני האדם");⁴⁴ המסורת השנייה והמסורת השישית משכללות את תגובתו וכוללות גם את המילים "לאומללות ולאוושר" (מִן אַל-שֶׁקָאָא' ואל-סַעְאָדָה), כלומר יש אנשים שנגזר עליהם לחיות באומללות ויש שנגזר עליהם לחיות באושר;⁴⁵ המסורות השלישית והחמישית מוסיפות עוד פרטים על תגובת אַחְמַד בן חַנְבַּל;⁴⁶ המסורת הרביעית, שהיא כביכול שיאו של המבנה, מציגה את "הפטרה הראשונה" כדת, כלומר האסלאם, והיא מיוחסת לעבד אל-מַלְכ אל-מִיְמוּנִי (נ' 887), תלמידו של אַחְמַד בן חַנְבַּל.⁴⁷ לכאורה, מסורת זו שוברת את רצף הטיעון שבמסורות האחרות, ועל כך נרחיב בהמשך הדברים.

"האומללות והאושר" הם משל לכפירה ולאמונה, ואילו הפטרה מוצגת דרכם כתכונה, לטוב או לרע, שנקבעת בגזרה קדומה.⁴⁸ מסורות אלו כורכות את המסורת על תכונת הפטרה עם מסורת אחרת המתארת כיצד מלאך גוזר את גורלות האדם לאומללות או לאושר. אל-ח'לאל טיפל בגרסות של מסורת זו לאחר תת-הפרק שהקדיש למסורת הפטרה כתכונה מולדת.⁴⁹ וזו לשון המסורת:

42 אַחְמַד אל-ח'לאל, אל-סַנְהָה, ג (ריאד: דַאֲר אל-דַאֲיִה, 1989), עמ' 526-562, מס' 859-950.

43 אם אכן מדובר בבחירה מודעת של המלקט, הרי שתופעה זו נדירה במיוחד בכְּתָאב אל-סַנְהָה.

44 שם, עמ' 534, מס' 878; שם, עמ' 536, מס' 884.

45 שם, עמ' 534, מס' 879; שם, עמ' 535-536, מס' 883.

46 השלישית: "על האומללות או האושר, תלוי כיצד נברא"; החמישית: "הוסיף אָבו עַבְדֵּאלְלָה [אַחְמַד בן חַנְבַּל]: קָדְרִי אַחַד [כִּינּוּי לַמְלוּמַד מוּסְלַמִּי שֶׁשָׁלַל אֶת גִּישַׁת הַגְּזֵרָה הַקְּדוּמָה] בְּעִיר מֶכָה שָׁאֵל אוֹתִי בְּנוֹשָׂא [עַל דְּבָרֵי הַנְּבִיא כִּי כָל יֵלּוּד נּוֹלַד בְּתַכּוֹנַת הַפְּטֵרָה], וְכִשְׁאֻמְרַתִּי לוֹ [אֶת הַפְּרִשְׁנוֹת עַל הָאוּמְלָלוֹת וְהָאוּשֻׁר] הוּא נִרְאָה כְּאִילוֹ מִיֵּלָאֲתִי אֶת פִּיּוּ בְּאַבְנִים"; ראו: שם, עמ' 526, מס' 880; שם, עמ' 535, מס' 882.

47 "עַבְדֵּ אַל-מַלְכֵּ בֶן עַבְדֵּ אַל-חַמִּיד אָמַר: הַפְּטֵרָה הָרִאשׁוֹנָה אֲשֶׁר יִצַּר בְּהָ אֱלֹהִים הָאֲדִיר וְהַנְּשֻׁבָּה. אָמַרְתִּי לוֹ אֲנִי [אַל-ח'לאל]: מֵהִי הַפְּטֵרָה הָרִאשׁוֹנָה, הֲרַתָּ? אָמַר לִי: הֵן" (שם, עמ' 534-535, מס' 881).

48 וואט העיר זאת על גרסה קדומה יותר של מסורת זו, ואציין אותה להלן; ראו: Watt, *Free Will*, p. 25.

49 אל-ח'לאל, אל-סַנְהָה, ג, עמ' 536-540, מס' 885-893.

הווייתו של כל אחד מכם נוצרת בכטן אימו כמשך ארבעים יום [...] אז שולח אלוהים מלאך ומצווהו בארבעה דברים ואומר לו כך: כתוב את מעשהו, פרנסתו, יום מותו ו[אם יהיה] אומלל או שמח. אז נופחת בו הרוח. ובכן, אחד מכם יעשה [מעשים טובים] עד שלא תהיה בינו לבין גן העדן אלא אמה אחת, ואז ישיגהו אשר נכתב לו ויעשה מעשה אנשי הגיהנום, ו[אדם אחר] יעשה [מעשים רעים] עד שלא תהיה בינו לבין הגיהנום אלא אמה אחת, ואז ישיגהו אשר נכתב לו ויעשה מעשה אנשי גן העדן.⁵⁰

וואט (Watt) טען כי המסורת האסלאמית הזאת משקפת אמונות שרווחו בתקופה הטרומ אסלאמית,⁵¹ ואילו וולפסון (Wolfson) עמד על הדמיון בינה ובין מדרשים תלמודיים המתארים מלאך הקובע את גורלות האדם. ברם, התלמוד הדגיש כי המלאך אינו קובע אם התינוק יהיה צדיק או רשע, שכן עניין זה אינו מסור בידי שמיים.⁵² אם כן, המסורת האסלאמית אולי חוברה בהשראת המדרש אך הפכה אותו על פניו, ולמעשה המסר שלה הפוך. המסורת הזאת אינה עולה בקנה אחד עם ההבנה שפטרה היא מצב אמוני מולד. כריכתה עם המסורת על תכונת הפטרה משקפת אפוא את ההבנה שפטרה היא מצב מולד אחר: גורל שקבע המלאך לאדם. כאמור, כל המסורות שציטט אל-ח'ל'אל בנושא תכונת הפטרה מנוסחות כתגובה להבנתה כמצב אמוני מולד, ובעקיפין הן מעידות שהתפיסה החנבלית של הפטרה היא תפיסה מאוחרת יחסית לתפיסתה כמצב חיובי או ניטרלי.

התקבולת המוצלבת של תת-הפרק העוסק בפטרה מגיעה לשיאה ברצועה הרביעית, שבה אל-ח'ל'אל מיקם מסורת המזהה את "הפטרה הראשונה" עם דת האסלאם. מסורת זו משקפת, לכאורה, מסר הפוך מן המסר של שאר המסורות בתת-הפרק. ובכן, נראה שמסורת זו דווקא משלבת היטב את שתי ההבנות שפטרה היא מצב אמוני מולד וגזרה לאומללות או לאושר,

50 אל-בח'ארי, צְחִיח, עמ' 794-795, מס' 3208; שם, עמ' 819, מס' 3332; שם, עמ' 1635, מס' 6954; שם, עמ' 1841, מס' 7454. ראו גם: אל-ח'ל'אל, אל-סְנָה, ג, עמ' 538-540, מס' 890, 892. תצוין גם גרסת המסורת שציטט אל-דִּילְמִי: "שולח אלוהים מלאך אל הרחם ואומר לו: ריבוני, הנה טיפה; הנה דם קרוש; הנה עובר. אם רצה אלוהים לבוראו אומר המלאך: אלוהים, זכר או נקבה? אלוהים, שמח או אומלל? ומה פרנסתו? ומתי יום מותו? והוא כותב כל אלה בכטן אימו" (אל-דִּילְמִי, אל-פְּרִדְנִס, א, עמ' 179, מס' 670). גרסתו של אל-דִּילְמִי קרובה מאוד ללשון המדרש התלמודי; ראו להלן הערה 52.

51 Watt, *Free Will*, p. 20. ראו גם: הולצמן, הגזירה הקדומה, עמ' 66.

52 בבלי, נדה טז ע"ב. לניתוח של המדרש הזה ומדרשים אחרים בנושא, ראו: Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, pp. 602-605

ובכך היא משלימה את הטיעון השזור בתוכן המסורות שציטט אל-ח'לאל ובסדר הופעתן. מתוך שבע המסורות בתת-הפרק רק המסורת הרביעית גורסת "הפטרה הראשונה" ולא פטרה סתם, ונראה כי ניסוח ייחודי זה רומז שישנה עוד פטרה, "פטרה שנייה". אף שהמסורת אינה מציינת זאת במפורש, ניתן לשער כי "הפטרה הראשונה" מתארת את המצב הראשוני של האדם, לפני שנגזר גורלו לאומללות או לאושר.⁵³ אם כן, מסורת זו מבחינה בשני שלבים ביצירה (פטרה) של האדם: מצב האמונה הראשוני, ומצב הנטייה לטוב או לרע. אין אפוא סתירה בין המסורות אלא סינתזה היוצרת מעין הליך כרונולוגי.

הבחנה זו שוכללה כנראה בכתביהם של מלומדים חנבלים מאוחרים יותר. ליבנת הולצמן הראתה כיצד פירשו אבן תימיה (נ' 1328) ואבן קים אל-ג'וזיה (נ' 1350) את מצב הפטרה כאמונה מולדת באסלאם, אך סברו כי תכונה זו ניתנת לשינוי על ידי בחירתו הרצונית של האדם ובהתאם לידיעת אלוהים. אם כן, הגעתם של בני אדם אל האומללות או אל האושר ידועה לאלוהים מראש אך תלויה בבחירתם ואינה מסמלת בהכרח את הפטרה שנוצרו בה.⁵⁴ המסורות שציטט אל-ח'לאל אינן מפורטות עד כדי כך, והן מספקות תיאור דומה ושונה כאחד: דומה - מפני שתכונת האמונה המולדת אינה סותרת את תכונת האומללות או האושר; שונה - מפני שתכונת האומללות או האושר היא תכונה מולדת בדיוק כמו תכונת האמונה, שכן אל-ח'לאל אינו מבחין בין גזרת אלוהים לידיעתו. אפשר ששני שלבי הבריאה יכולים להתבסס על שני חלקי הגרסה הקדומה של המסורת: "כל ילוד נולד בתכונת הפטרה" רומז לפטרה הראשונה, ואילו "ואבותיו מייהדים או מנצרים אותו" רומז לפטרה השנייה. קריאה זו מזהה את הפטרה השנייה כמכלול הנסיבות והתנאים שאלוהים גוזר על האדם ושמובילות אותו לטוב או לרע, אולם זיהוי זה אינו מפורש אצל אל-ח'לאל.

לסיכום, המסורות המתארות את הפטרה כמצב אמוני מולד קולעות לאזכור הפטרה בקוראן 30:30, שם היא מתוארת כאמונה, כבריאה אלוהית שאין לשנותה וכדת האסלאם. לא

53 אולי מפני שהאמונה מונחת בעצם טבעו של האדם היא נקראת "פטרה ראשונה", ואילו האומללות או האושר נקבעים לפי המסורות על ידי מלאך טרם הלידה, ולכן יכולים להיתפס כ"פטרה שנייה", כלומר התכונה המולדת השנייה. לעומת זאת, כל גרסות המסורת על תכונת הפטרה המולדת נפתחות במילים "כל ילוד נולד בתכונת הפטרה".

54 הולצמן, הגזירה הקדומה, עמ' 147-152, 362-368, וכן במאמרה: Holtzman, "Human Choice". אל-טובגי טען כי הבנתו של אבן תימיה את הפטרה התמקדה בכישורו המולד של אדם לכוון אל האמונה; ראו: El-Tobgui, *Ibn Taymiyya*, pp. 260-264.

ייפלא אפוא שרוב חיבורי הפרשנות המוקדמים פירשו את הפטרה כאמונה וכדת האסלאם.⁵⁵ מנגד, במסורות שציטט אל-ח'לאל מתוארים שני שלבים של הפטרה: הראשונה היא האמונה המולדת באסלאם, ואילו השנייה, כפי ששמעמ, היא הנטייה לטוב או לרע.

הרובד הגופני: הפטרה כמובן היותה אוסף מנהגי נקיות וטהרה

מנהגי הפטרה (סֶנֶן או ח'צאל) הם שם כולל לכעשרה מנהגים המופיעים בכמה מסורות בספרות הַחֲדִית', קבוצה מובחנת של מצוות גופניות. יש גרסות שמונות עשרה מנהגי פטרה, יש שמונות חמישה ואחרות מונות שלושה. בגרסה אחת אף מופיע מנהג אחד בלבד. מנהגי הפטרה שנמנו בספרות הַחֲדִית' הם: גילוח השפם, נטילת ציפורניים, גידול הזקן, מילת העורלה, מריטת שערות בית השחי, חציצת השיניים, רחיצת המבושים לאחר התפנות, גרגור, רחיצת פרקי האצבעות ושאיפת המים.⁵⁶ אם כן, חמישה מנהגים קשורים לרחיצת הגוף מפסולת ולכלוך שדבקו בו, וחמישה מנהגים

55 מְגֵ'אֵהַד בֶּן ג'בֶר, תַּפְסִיר, עמ' 539; מְקַאֲתֵל בֶּן סְלִימָאן, תַּפְסִיר מְקַאֲתֵל אֲבֶן סְלִימָאן, ג (בירות): מְאִסְסַת אֶל-תְּאֵרִיח' אֶל-עֶרְבִי, (2002), עמ' 413-414; מְעַמֵר בֶּן אֶל-מִתְנָא אֲבוּ עֲבִידָה, מְגֵ'אוּ אֶל-קְרָאָאן, ב (קהיר): מִכְתָּבַת אֶל-ח'אֲנַגִי, ל"ת), עמ' 122; אֲבֶרְהִים אֶל-ג'אֲג', מְעַאֲנִי אֶל-קְרָאָאן וְאֶעְרָאֲבָה, א (בירות): עֲאֵלִם אֶל-כְּתָב, (1988), עמ' 215-216; מְחַמֵד אֶל-טַבְרִי, תַּפְסִיר אֶל-טַבְרִי מִן כְּתָאֲבָה ג'אֲמַע אֶל-בִּיאַן עֵן תְּאֵוִיל אֲאִי אֶל-קְרָאָאן, ו (בירות): מְאִסְסַת אֶל-רְסָאֲלָה, (1994), עמ' 104; עֶבֶד אֶל-רַחְמָן אֶל-רְאוּי, תַּפְסִיר אֲבֶן אֲבִי חֲתָמִם, ט (מכה): אֶל-מִכְתָּבָה אֶל-עֶרְבִיָה אֶל-סְעוּדִיָה, (1997), עמ' 3091, מס' 17490-17492; נֶצֶר אֶל-סְמֶרְקַנְדִי, תַּפְסִיר אֶל-סְמֶרְקַנְדִי אֶל-מְסַמָּא בְּחֶר אֶל-עֵלֹם, ג (בירות): דָּאֵר אֶל-כְּתָב אֶל-עֵלְמִיָה, (1993), עמ' 11; אֶל-תְּעֵלְבִי הֹזְכִיר בְּפֶרֶשְׁנוֹתָיו שְׁתֵי תַפְסוֹת שֶׁל מוֹשֵׁג הַפְטָרָה בְּעַקְבוֹת מְגֵ'אֵהַד בֶּן ג'בֶר; רָאוּ: אֲחַמֵד אֶל-תְּעֵלְבִי, אֶל-כִּשְׁף וְאֶל-בִּיאַן, ז (בירות): דָּאֵר אֶל-ח'יאַא' לְלִי-תְרֵאֲת' אֶל-עֶרְבִי, (2002), עמ' 301. אֶל-מֵאֲתֵרִידִי הֲצִיעַ שְׁלוֹשׁ אֲפְשָׁרוּיּוֹת לְפִירוֹשׁ הַפְטָרָה - הַכְרַת אֱלוֹהִים, יִיחּוּד אֱלוֹהִים וְהִיכּוֹלַת לְעוֹמֵד בַּמִּבְחָן; רָאוּ: מְחַמֵד אֲבוּ מְנַצוֹר אֶל-מֵאֲתֵרִידִי, תְּאֵוִילֵאֲת אֶהֱל אֶל-סִנְהָ, ח (בירות): דָּאֵר אֶל-כְּתָב אֶל-עֵלְמִיָה, (2005), עמ' 271-272. עוֹד עַל עֵינָיִן זֶה רָאוּ: Adang, "Islam as the Inborn Religion of Mankind", pp. 392-393.

56 אֶל-אֲצִבְחִי, אֶל-מוֹטְא', ב, עמ' 506, מס' 2667; אֶל-טִיֶּאֱלִסִי, מְסַנְד, ב, עמ' 33, מס' 676; שֶׁם, עמ' 83, מס' 743; שֶׁם, ד, עמ' 57, מס' 2414; עֶבְדֵּאֲלָלָה בֶּן זִבְיָר אֶל-חַמְיָדִי, מְסַנְד אֶל-חַמְיָדִי, ב (דמשק): דָּאֵר אֶל-סִקְאָ, (1996), עמ' 173, מס' 965; אֶל-עֵבְסִי, אֶל-מְצַנְפָּה, א, עמ' 354-355, מס' 2057-2060; שֶׁם, עמ' 408, מס' 25896; אֶסְחָאֵק בֶּן רֵאֲהוּיָה אֶל-חַנְט'לִי, אֶל-מְסַנְד, א (בירות): דָּאֵר אֶל-תְּאֵצִיל, (2016), עמ' 415-416, מס' 541; אֶל-שִׁבְנִי, מְסַנְד, י, עמ' 194, מס' 5988; שֶׁם, יב, עמ' 42, מס' 7139, ובמקומות נוספים; אֶל-בְּח'אֲרִי, אֶל-אֲדַב, עמ' 324, מס' 1257; שֶׁם, עמ' 331, מס' 1292-1294; אֶל-בְּח'אֲרִי, צַחִיָה, עמ' 826, מס' 4740; שֶׁם, עמ' 1486, מס' 5889-5888, מס' 5891; שֶׁם, עמ' 1571-1572, מס' 6297-6300; אֶל-נִיֶּסְאֹבּוּרִי, צַחִיָה, עמ' 221-222, מס' 257; מְחַמֵד אֶל-קְוִוִי, סֶנֶן אֲבֶן מְאֲגָה, א (ריאד): מִכְתָּבַת אֶל-מְעַאֲרָף לְלִי-נִשְׁר וְאֶל-תְּוִוִיע, ל"ת), עמ' 107, מס' 292-294; אֶל-סִגְ'תָּאֲנִי, סֶנֶן, א, עמ' 39-42, מס' 53-54; שֶׁם, ו, עמ' 262, מס' 4198; אֶל-תְּרַמְדִי, אֶל-ג'אֲמַע, ד, עמ' 468-469, מס' 2756-2757; אֶל-נִסְאֵא', אֶל-סֶנֶן, א, עמ' 77-78,

קשורים להסרתם או אי-הסרתם של חלקים בגוף האדם: שיער, ציפורניים ועורלה. יצוין כי אחת מארבע הגרסות שציטט אֶבֶן אֶבֶן שִׁיבָה (נ' 850) גורסת שהפטרה היא מיוחסת לאברהם.⁵⁷ למסורות על מנהגי הפטרה יש מבנה זהה: משפט פתיחה המכריז כי מיד יימנו מנהגי הפטרה במלואם או בחלקם, ולאחריו רשימת המנהגים. ניסוח שכיח של פתיחת המסורות הללו הוא: "מן הפטרה" (מילולית: מתוך הפטרה), המדגיש שלא כל מנהגי הפטרה נזכרים בהן. לדוגמה, אחת הגרסות שציטט אל-בַּחְ'אֲרִי פותחת במילים "מן הפטרה" ומונה מנהג אחד בלבד: גילוח השפם.⁵⁸ ניסוח המסורות הנוגעות למנהגי הפטרה מקוצר ומתייחס אל מושג הפטרה כאל עניין ידוע שיש לבאר את מנהגיו או להוסיף עליהם. שום גרסה מן הגרסות המזכירות את מנהגי הפטרה אינה מתוארת כפרשנות לקוראן 30:30.

מחקרים שעסקו בעבר בפרשנות הגופנית של הפטרה הזכירה אגב דיון במנהגי טהרה אחרים, כגון מילה ונטילת ציפורניים, ולא העמיקו במשמעות תפיסה זו ובזיקותיה לתפיסות אחרות של המושג.⁵⁹ המסורות הנוגעות למנהגי הפטרה משקפות את הפטרה כמצב הגופני הטבעי והאידיאלי, אולי בעקבות הוראת ה"בריאה" של השורש פט"ר, כלומר צורתו הטבעית והמושלמת של גוף האדם כפי שבראו האל.⁶⁰ נראה אפוא שהתפיסה הגורסת שפטרה היא

מס' 9-12; שם, ח, עמ' 309-310, מס' 9241-9245; אל-מוֹצְלִי, מְסַנֵּד, ג, עמ' 197, מס' 1627; שם, ח, עמ' 14-15, מס' 4517; שם, י, עמ' 273-274, מס' 5872; שם, יא, עמ' 476, מס' 6595; אֶבֶן חַזְ'ימָה, צַחִיח, א, עמ' 161, מס' 93; אל-אֶסְפְּרַאֲנִי, מְסַנֵּד, א, עמ' 162-163, מס' 473-470; אֶבֶן חַבָּאן גֵּרס אֲרַבְעָה מְנַהְגֵי פְטֵרָה וּבֵהֶם "הֲרַחֲצָה בְיוֹם שִׁישִׁי"; ראו: אל-בַּסְתִּי, צַחִיח, ד, עמ' 23, מס' 1221; סְלִימָאן אל-טַבְּרַאֲנִי, אל-מַעֲנִים אל-אֶסְט, א (קהיר: דָּאָר אל-חֲרַמִּין, 1995), עמ' 114, מס' 355; אל-טַבְּרַאֲנִי, אל-כַּכְבִּיר, יא, עמ' 125, מס' 273. באחת הגרסות שציטט אל-טַבְּרַאֲנִי מתוארים חמישה מנהגי הפטרה כ"חמישה [מנהגים] עליהם ציווה הנביא מוחמד"; ראו: שם, יב, עמ' 250, מס' 13017; אֶבֶן אל-מַנְדֵּר אל-נִיסַאבוּרִי, אל-אֶסְט פִּי אל-סַנֵּן ואל-אֶגְמַאע ואל-קִיאַס, א (ריאד: דָּאָר אל-טִיבָה, 1985), עמ' 238-239, 364; עֲלִי אל-דַּאֲרַקְטַנִי, סַנֵּן אל-דַּאֲרַקְטַנִי, א (בירות: דָּאָר אל-מַעְרַפָּה, 2001), עמ' 239, מס' 310; אל-בִּיהֶקִי, אל-סַנֵּן, א, עמ' 59, מס' 153; שם, עמ' 241-242; שם, ח, עמ' 560, מס' 17556; אל-דִּילִמִי, אל-פַּדְדִּס, ב, עמ' 195, מס' 2970; שם, ג, עמ' 35, מס' 4079; שם, עמ' 146, מס' 4392.

57 אל-עַבְסִי, אל-מַצְנֵף, א, עמ' 354-355, מס' 2057-2060.

58 אל-בַּחְ'אֲרִי, צַחִיח, עמ' 1486, מס' 5888.

59 ראו לעיל הערות 12-13. בהמשך אתייחס בהרחבה לשאלת מיקומן הכרונולוגי של התפיסות השונות של הפטרה על ציר הזמן בעקבות מסקנות שהועלו במחקריהם של קואני וסלאימה.

60 קואני הציעה שהתפיסה הפיזית של המושג פטרה חבויה כבר בהוראת הבקיעה והפתיחה של השורש הערבי פט"ר, באמצעות הוראה אנלוגית נוספת: "פיצול, הפרדה" שבין המאמינים לכופרים. הוראה זו אינה מתאימה כלל למסורות על הפטרה כמצב אמוני, לפיהן כל בני האדם נולדו שווים באמונתם; ראו: Kueny, "Abraham's Test", p. 177. אדנג הזכירה את התפיסה הגופנית של הפטרה כ"מצב גופני בריא, מצב של שלמות [גופנית]"; ראו: Adang, "Islam as the Inborn Religion of Mankind", p. 393.

מצב גופני מבוססת על קריאה פשטנית של הקוראן 30:30 ולפיה פטרה מקבילה ל"בריאה אלוהים", בריאה פיזית של גוף נקי וטהור. אם כן, לצד זיהוי תכונת הפטרה עם האמונה זוהה מושג זה עם תכונת הטהרה הגופנית.

עם זאת, רבים ממנהגי הפטרה אינם מייצגים את מצבו הטבעי של הגוף. מילת העורלה, מריטת שערות בית השחי וגילוח השפם מגלמים את ההפך - התערבות מלאכותית בגוף הטבעי. דרך ראשונה ליישב זאת היא ההנחה שמנהגי הפטרה מתארים את מצבם הגופני של אדם הראשון ושל עוד דמויות מופת כפי שבראם האל, ולא של כל אדם. לדוגמה, לפי מסורות אסלאמיות מאוחרות יחסית האדם הראשון נברא מהול, וכך גם כמה מן הנביאים,⁶¹ וכן נמסר לנו בספרות הרבנית.⁶² ברם, הקוראן מזכיר את הפטרה שבה יצר אלוהים "את האנשים" (אל-נאס) ולא את האדם הראשון. דרך שנייה היא לפרש שמושג הפטרה במובן של מצב גופני מבוסס על תפיסה אידיאלית של גוף האדם ולא בהכרח על מצבו הטבעי של גוף האדם.

עוד דרך היא להניח שמנהגי הטהרה של הפטרה קשורים במיוחד לתפילה, ביטויה המילולי של האמונה, ונובעים מחובתו של המתפלל לשמור על טהרתו. הקשר שבין מנהגי הפטרה למצוות התפילה ייבחן בהרחבה בשורות הבאות.

אשר למנהג המילה, נראה שלא שררה באסלאם הקדום הסכמה בדבר חיובה ובמידת פגימתה בתפילתו של המאמין.⁶³ ניתן להדגים זאת במסורת אחת שציטט עבד אל-רַזַאק (נ' 826) בשם מְעַמֵּר בן רַאשֵׁד (נ' 770) בנוגע לדינו של הערל המקיים את התפילה, השחיטה וקריאת העדות (שְׁהֲאֵדָה), שממנה ניתן ללמוד על שלוש גישות: הראשונה (מיוחסת לַאֲבָן עֵבָאס, נ' 687) אוסרת על הערל לקיים את שלוש המצוות האלה; השנייה (מיוחסת לחַמְאֵד בן אַבִּי סַלְיֵמָאן, נ' 737) מתירה לו לקיימן; ואילו השלישית (מיוחסת לאל-חַסֵּן אל-כַּבְּרִי, נ' 728), מתירה לאכול משחיטתו של אדם שהתאסלם בגיל מבוגר ולא נימול מחשש לחייו מפני ייסורי המילה.⁶⁴ מכאן שגם לפי הדעה השלישית, כל מוסלמי שאינו נמצא בקטגוריה הזאת חייב במילה.

Kister, "...and He Was Born Circumcised...", p. 13 61

תנחומא, פרשת נח סימן ה (טז ע"ב). ראו גם: בבלי, סוטה יב ע"א. 62

לדיונים בנושא זה ראו: Salaymeh, "...and He Was Born Circumcised...", pp. 26-29; 63
The Beginnings of Islamic Law, pp. 132-133

אל-צַנְעָאני, אל-מַצְנַף, ד, עמ' 483-484, מס' 7562. מסורת 7563 מתירה חלב שנחלב בידי ערל. ראו גם: אַסְחָאק אל-נִיַסְאבוּרִי, מַסְאָל אל-אַמָאם אַחְמַד אֲבָן חַנְבַל, ו (בירות): אל-מַכְתָּב אל-אַסְלָאמִי, (1979), עמ' 4759, מס' 3426; אל-נִיַסְאבוּרִי, צַחִיח, עמ' 204-205, מס' 226. 64

אשר למנהג חציצת השיניים, אומנם מסורות שונות מתארות את חציצת השיניים כמנהג בעל זיקה לקיום תפילה, אך אין הוא משמש תנאי לקיומה.⁶⁵ תעיד על כך המסורת המיוחסת לנביא: "לולי היה הדבר קשה על אומתי הייתי מצווה עליהם לחצוץ את השיניים כחלק מרחיצת ההיטהרות לקראת התפילה (וְצוּא)".⁶⁶ מְסֻלֵם אף גרס: "לולי היה קשה הדבר על המאמינים [...] הייתי מצווה אותם בחציצת השיניים לפני כל תפילה".⁶⁷ מנהג חציצת השיניים, יש לומר, קשור גם לערך שמירת בריאות הפה, ערך שאין לו קשר למצוות התפילה.⁶⁸

אשר למנהג הגרגור (מְצַמְצֵה) ושאיפת המים (אֶסְתַּנְשֵׂאק) – גם הם קשורים לטהרת הפה ומבטיחים את ניקוי חלל הפה לקראת התפילה. שני המנהגים האלה מוצגים במסורות כפעולות שיש לעשותן לקראת התפילה. לדוגמה, במסורת אחת מסופר שְעִמְר בן אֶל־חִטָּאב (נ' 644) היה מגרגר מים ופולטם מן הנחיריים לקראת כל תפילה.⁶⁹ הגרגור ושאיפת המים מופיעים גם במסורות אחרות, לצד מנהגי טהרה אחרים המיוחסים לנביא.⁷⁰ אחת מהן מדרווחת כי פעם אחת ויתר הנביא על רחיצת ההיטהרות לקראת התפילה והסתפק בגרגור בלבד.⁷¹ הגרגור ושאיפת המים הם סעיפים מרחיצת ההיטהרות המופיעה בקוראן,⁷² ואין פלא אפוא שהם מצוינים במסורות כהכנות לתפילה.

רחיצת פרקי האצבעות (עֶסְלֵ אֶל־בְּרֵאגֵם) מצוינת לראשונה ברשימת עשרת מנהגי הפטרה שציטט מְסֻלֵם.⁷³ רחיצת הידיים מופיעה כבר בקוראן כתנאי לקיום התפילה: "הווי המאמינים,

65 ורדית ויספלר-חיים דנה במנהג חציצת השיניים, לרבות קישורו לתפילה ומועד ביצועו, אך לא הזכירה כלל את מסגורו כמנהג פטרה; ראו: Vardit Rispler-Chaim, "The Siwāk: A Medieval Islamic Contribution to Dental Care", *Journal of the Royal Asiatic Society* 2/1 (1992), pp. 13–20

66 אל־צַנְעָאני, אל־מְצַנְף, א, עמ' 555–556, מס' 2106.

67 אל־נִיֶּסְאבורי, צַחִיח, עמ' 220, מס' 252.

68 Janine Owens and Wesam Sami, "The Role of the Qur'an and Sunnah in Oral Health", *Journal of Religion and Health* 55/6 (2016), pp. 1954–1967

69 אל־צַנְעָאני, אל־מְצַנְף, א, עמ' 58, מס' 169. עֶבְד אל־רֻזַּאק ציטט מסורת נוספת המונה את הגרגור ואת שאיפת המים כמנהגי טהרה שיש לבצע לקראת התפילה; ראו: אל־צַנְעָאני, אל־מְצַנְף, א, עמ' 16, מס' 44.

70 אל־צַנְעָאני, אל־מְצַנְף, א, עמ' 38–41, מס' 125–121; אל־בְּחֵאֲרִי, צַחִיח, עמ' 48, מס' 140; שם, עמ' 52, מס' 159; שם, עמ' 53, מס' 164.

71 אל־בְּחֵאֲרִי, צַחִיח, עמ' 63, מס' 209.

72 קוראן 6:5. המשמעות של וְצוּא נידונה בעבר במחקרים רבים. כאן אסתפק בהפניה למאמרה של כץ, המתיחס לדעות השונות בתחום זה; ראו: Marion Katz, "The Study of Islamic Ritual and the Meaning of Wudū", *Der Islam* 82/1 (2005), pp. 106–145

73 אל־נִיֶּסְאבורי, צַחִיח, עמ' 223, מס' 261; אל־נִסְאָאִי, אל־סֶנְן, ח, עמ' 309, מס' 9241; אל־סִיֶּסְתָאני, סֶנְן, א, עמ' 39–40, מס' 53.

בקומכם להתפלל, רחצו את פניכם ואת ידיכם עד המרפקים".⁷⁴ ברם, יצוין כי הגדרה זו של רחיצת הידיים ("עד פרקי האצבעות") אינה מופיעה במסורות קדומות יותר המתארות את מצוות רחיצת הידיים או את מנהגי ההתנקות לקראת התפילה.

יתר מנהגי הפטרה לא נקשרו בספרות הַחֲדִית' עם מצוות התפילה. מנהג רחיצת המבושם במים (אֶסְתַּנְגְּ'אָ, או: אֶנְקָאן אֶל־מֵאָא') לְמִשְׁל מופיע בקובצי הַחֲדִית' כמנהג של הנביא אך לא כתנאי לקיום תפילה.⁷⁵ גם המנהג לספר את שער הערווה אינו מתואר בספרות הַחֲדִית' כמנהג המעכב את מצוות התפילה. מנהגי גילוח השפם ונטילת הציפורניים אינם מנהגים שיש לקיימם בכל יום ויום כמו מנהגי הרחיצה למיניהם,⁷⁶ ואין הם מעכבים את התפילה: "בשם אֶבְן גְּרִיג' [נ'] [767] שאמר: אמרתי לְעֵטָאָא' [נ'] 732 – האם גילוח השפם ונטילת הציפורניים הכרחיים להשלמת ההיטהרות לקראת התפילה? אמר לי: לא, אך יש לשטוף במים לאחר נטילת [ציפורניים] וגילוח [שפם]".⁷⁷ גם מנהג גידול הזקן אינו מופיע בספרות הַחֲדִית' כתנאי המעכב את התפילה. יצוין כי אחת ההצדקות למנהג גילוח השפם וגידול הזקן היא להבחין בין המאמינים לעוברי האלילים: "בשם הנביא שאמר: אל תהיו כמו המשתפים, גדלו את הזקנים וגלחו את השפמים".⁷⁸

אם כן, מחצית ממנהגי הפטרה עשויה להיות קשורה אל מצוות התפילה אך המחצית האחרת אינה קשורה אליה כלל. הגרסה הקדומה ביותר של המסורת על מנהגי פטרה מזכירה במיוחד מנהגים שאינם קשורים לתפילה: "נטילת ציפורניים, גילוח השפם, מריטת שערות בית השחי, תספורת שער הערווה ומילה".⁷⁹ לא זו אף זו: ישנם מנהגים אחרים המופיעים בכמה

74 קוראן 6:5.

75 ראו לדוגמה: אל־בַּח'אֶרִי, צַחִיח, עמ' 50, מס' 150; שם, עמ' 51, מס' 152; אל־נִיֶּסְאָבוּרִי, צַחִיח, עמ' 227, מס' 270-271.

76 ישנן מסורות המחייבות ליטול ציפורניים ולגלח את השפם בכל שבוע, ובייחוד ביום שישי; ראו: אל־צִנְעָאֶנִי, אל־מְצַנְפָּ, א, עמ' 126, מס' 462. לסקירה ממוקדת על מנהג נטילת הציפורניים, לרבות המסורות הנוגעות למועד קיומו, ראו: Kister, "Pare your Nails", pp. 63-70.

77 אל־צִנְעָאֶנִי, אל־מְצַנְפָּ, א, עמ' 126, מס' 462.

78 אל־בַּח'אֶרִי, צַחִיח, עמ' 1486, מס' 5892. מְסַלֵּם צִיטט כמה גרסות למסורת זו, ואחת מהן מחליפה את "המשתפים" ב"האמגושים", כלומר, הזורואסטרים; ראו: אל־נִיֶּסְאָבוּרִי, צַחִיח, עמ' 222, מס' 259-260. מלקט הַחֲדִית' השיעי אל־קָמִי גרס: "אל תירדמו ליהודים"; ראו: מְחַמְד אל־קָמִי, מִן לֹא יִחְצֶדָה אל־פְּקִיָה, א (בירות: מְאֻסְסַת אל־אֶעְלָא, 1986), עמ' 90, מס' 329.

79 אל־אֶצְבָּחִי, אל־מוֹטָא, ב, עמ' 206, מס' 2667. אל־טִיֶּאֱלִסִי צִיטט שתי גרסות, באחת חמישה מנהגים ובאחרת עשרה מנהגים, אך בשתיהן נזכרת מצוות המילה; ראו: אל־טִיֶּאֱלִסִי, מְסַנְד, ד, עמ' 115, מס' 2480; שם, עמ' 179, מס' 2555. יצוין כי לפי קואני גרסות המסורת הכוללות פריטים מעטים הן המוקדמות ביותר, ללא קשר לחיבורים שהן הופיעו בהם; ראו: Kueny, "Abraham's Test", pp. 120-122; Salaymeh, *The Beginnings of Islamic Law*, pp. 172-173.

מסורות בספרות הַחֲדִית' בתור מנהגים המעכבים את התפילה אך אין הם מוזכרים כמנהגי פטרה, לדוגמה: ניקוי האוזניים, פליטת המים מן הנחיריים ועוד.⁸⁰ הקשר בין מנהגי הפטרה ובין התפילה עשוי אפוא להיות עקיף, שכן אחד מתנאי התפילה הוא ניקיון גופו של המתפלל.

הרובר ההתנהגותי: הפטרה כמוכן היותה המצב ההולם של קיום מצוות האסלאם

בקובצי הַחֲדִית' ניתן ללקט מסורות המזכירות את המושג פטרה בלי קשר למצבו האמוני או הגופני של האדם. נראה שמסורות אלו משקפות תפיסה שלישית של המושג פטרה, הקשורה לקיום מצוות האסלאם. מסקירת המסורות הללו אפשר לראות שיש כוונה להאיר כל מיני זוויות של התנהגות נאותה: במשקה, בלבוש, בתפילה ובהתחזקות אחר מנהגי הנביא. הקבוצה הראשונה של מסורות הפטרה ההתנהגותית קשורה במיוחד לאיסור שתיית היין. על פי אחת המסורות הללו הורה עבדאללה בן מסעוד (נ' 653) למאמינים: "אל תשקו את ילדיכם יין שהרי הם נולדו בתכונת הפטרה".⁸¹ מסורת זו מבוססת כנראה על מסורת המופיעה פעמים רבות בקובצי הַחֲדִית' והתפסיר:

בשם אָבו הַרִיָה שאמר: שליח אלוהים אמר - במסע הלילי [...] הובאו לפני [מוחמד] שני כלים, באחד חלב ובאחר יין. אמר לי [המלאך ג'בְרִיִל]: שתה מאיזה מהם שתרצה. בחרתי בחלב ושתייתו. אמר לי [ג'בְרִיִל]: בחרת בפטרה אך אילו בחרת ביין הייתה אומתך תועה.⁸²

80 אל-צַנְעָאני, אל-מַצְנַף, א, עמ' 16, מס' 44; שם, עמ' 58, מס' 169.

81 אל-צַנְעָאני, אל-מַצְנַף, ט, עמ' 251, מס' 17102; אל-טַבְרָאני, אל-כַּכְבִּד, ט, עמ' 403, מס' 9717.

82 הגרסה המצוטטת היא אחת הגרסות שציטט אל-בַּח'ארי, צַחִיח, עמ' 838, מס' 3394. ראו גם: אל-שַׁיְבַנִי, מְסַנְד, ט, עמ' 167, מס' 2324; שם, טז, עמ' 379, מס' 10647; אל-נִיְסָאבורי, צַחִיח, עמ' 154, מס' 168; אל-צַנְעָאני, אל-מַצְנַף, ה, עמ' 329, מס' 9718; אל-נִסְאָא'י, אל-סַנְן, ה, עמ' 97-98, מס' 5147; אל-עַבְסִי, אל-מַצְנַף, יג, עמ' 214, מס' 37567; אל-דַּאֲרַמִי, סַנְן, ב, עמ' 172, מס' 2155; אל-תַּרְמִדִי, אל-ג'אֲמַע, ה, עמ' 202, מס' 3130; אַבְן ח'זִימָה, צַחִיח, א, עמ' 275, מס' 324; אל-אֶסְפְּרָאני, מְסַנְד, א, עמ' 108, מס' 337; שם, עמ' 111, מס' 338; שם, עמ' 116, מס' 347; אל-בַּסְתִי, צַחִיח, א, עמ' 247-248, מס' 51-52; אל-טַבְרָאני, אל-כַּכְבִּד, ז, עמ' 340, מס' 7142; שם, ח, עמ' 46, מס' 7313; אל-בִּהֶקִי, אל-סַנְן, א, עמ' 497, מס' 17331.

לא כל הגרסות של המסורת על מבחן הכלים תומכות בקישורו עם איסור היין; לפי כמה גרסות, לא שני כלים הוגשו למוחמד אלא שלושה: אחד של יין, אחד של חלב ואחד של דבש או מים. לאחר שבחר מוחמד בחלב אמר לו המלאך: "זוהי הפטרה שאתה ואומתך בתכונתה".⁸³ גרסות אלו מצביעות על האפשרות שמסורת זו רומזת לקשר של הפטרה לחלב דווקא. שתי מסורות אחרות קושרות אף הן במישרין בין שתיית החלב לפטרה: ראיית חלב בחלום רומזת לפטרה,⁸⁴ ו"החלב הוא פטרה והנחש הוא אויב ואין בו דבר מן הפטרה".⁸⁵ זיהוי הפטרה עם החלב יכול לזכות בשני תימוכין: לשוני, שכן החלב בשעת החליבה נקרא פְּטִיר;⁸⁶ ורעיוני, שכן התינוק יונק חלב משדי אימו.⁸⁷

ובכן, הגרסות השונות של מסורת זו עשויות לתאר את הפטרה בכמה צורות: מצב שאינו הולם שתיית יין (מסורת שני הכלים) או מצב שהולם שתיית חלב (מסורת שלושת הכלים). עם זאת, רוב הגרסות מזכירות שני כלים בלבד ומסתיימות במילים: "ואילו בחרת ביין הייתה אומתך תועה". אם כן, נראה שהמסורת התכוונה לתאר את שתיית היין כמעשה שאינו הולם את הפטרה.⁸⁸ ייתכן שהמסורות הקושרות את הפטרה עם שתיית חלב חוברו בשלב מאוחר יותר.

83 אל-בח'ארי, צַחִיח, עמ' 1424, מס' 5610. אֲבֵן הַשֵּׁאם צִיטט גרסה שמשמיטה את אזכור הפטרה ומתארת את הכלי השלישי ככלי מים; ראו: עֲבָד אל-מַאֲלַכ אֲבֵן הַשֵּׁאם אל-בְּצִרִי, אל-סִירָה אל-נַבְוִיָּה לְאַבְן הַשֵּׁאם, ב (בירות: דָּאָר אל-כְּתָאב אל-עֶרְבִי, 1990), עמ' 48. מנגד, הוא הזכיר גם גרסה על שני כלים הכוללת את אזכור הפטרה; ראו: שם, עמ' 49. אל-בְּזָאָר צִיטט גרסה שלפיה הוגשו לנביא שני כלים בלבד, אחד של דבש ואחד של חלב, ללא כל אזכור לכלי היין; ראו: אל-בְּזָאָר, בְּחָר אל-זִיח'אָד, ח, עמ' 410, מס' 3484.

84 אל-עֶבְסִי, אל-מַצְנֶפֶי, י, עמ' 339, מס' 31030; אל-דִּיֻלְמִי, אל-פְּרֶדְסִי, ב, עמ' 78, מס' 2442; שם, עמ' 208, מס' 3029; שם, עמ' 279, מס' 3296. אל-דִּיֻלְמִי צִיטט גרסה יוצאת דופן למסורת זו: "שתיית החלב היא אמונה ותו לא. הרואה בחלום את עצמו שותה חלב, [סימן ש]הוא בתכונת האסלאם והפטרה, ומי [שראה עצמו] שותה חלב בידו [סימן ש]הוא מקיים את מצוות האסלאם" (שם, עמ' 367, מס' 3640).

85 אל-אַצְפֶּהֶאֲנִי, חֻלִּית אל-אַנְלִיָּא, ב, עמ' 277. מסורת זו אינה מופיעה כלל בקובצי תְּקִיט' אחרים.

86 מפני שהוא "בוקע" מתוך עטיני הבהמה; ראו: אֲבֵן מְנַצֹּר, לְסֵאן אל-עֶרְבִי, ה, עמ' 3433.

87 כך נרמז באחת הגרסות שציטט אל-טַבְּרָאֲנִי למסורת: "בחרת בפטרה בה טועמת כל חיית השדה, ואם היית בוחר ביין היית נכשל והייתה אומתך נכשלת והיית יחד איתם [עם אנשי הגיהנום], אז הצביע אל הגיא שנקרא גיא הגיהנום וראיתו והנה הוא בוער" (אל-טַבְּרָאֲנִי, אל-כְּכִיד, ח, עמ' 46, מס' 7313). ראו גם: הולצמן, הגזירה הקדומה, עמ' 148. לפי אֲבֵן תַּיְמִיָּה, מסורת זו משקפת את הטבע הטהור שטבע אלוהים בבריאתו; ראו: El-Tobgui, *Ibn Taymiyya*, pp. 261-262.

88 מלקטי תְּקִיט' שסיווגו את מסורותיהם על פי נושאים (מַצְנֶפֶי) שיבצו מסורת זו בדרך כלל בפרק העוסק באיסור שתיית היין.

קבוצה שנייה של מסורות הפטרה ההתנהגותית קשורה בעיקר למלכוש. מדובר בשתי מסורות בלבד. מסורת אחת נוגעת לאיסור ענידת טבעות זהב:⁸⁹

עֲמְרָאן בן אֶלְחֻצִין [מחברי הנביא, נ' 673] ראה טבעת זהב בידי איש אחד ואמר לו: מה זו? אמר לו: [היא קמיע המגן עליי] מפני מחלת הפרקים (אֶל־נֶאֱהָנָה). אמר לו [עֲמְרָאן]: הטבעת לא תיתן לך דבר חוץ ממסכנות. כשתמות ראה תראה כמה תועלת נתנה לך, כשתמות שלא בתכונת הפטרה.⁹⁰

מסורת אחרת צוטטה לראשונה, כנראה, על ידי אל־דִּילְמִי (נ' 1115): "אומתי עדיין בתכונת הפטרה, הם לא חובשים את הטורבנים (עֲמֵאֲאִם) מעל כיסויי הראש (קְלָאֲנִס)".⁹¹ נוסח המסורת הזאת דומה לנוסחן של מסורות קדומות יותר שמזכירות את הפטרה בנוגע לדיני התפילה, וראו להלן.

הקבוצה השלישית כוללת שתי מסורות המציגות את הפטרה כמצב התנהגותי המתאים למנהג (סֵנָה) הנביא, חבריו ותומכיו. אחת מדווחת כי אחד מחברי הנביא, עֲבְדֵאלֵלָה בן מְסְעוּד, דרש לפני המאמינים: "בני אדם, איש או אישה אשר מיטיבים ביניכם להבין, הדרך הראשונה, הדרך הראשונה (אֶל־סִמַּת אֶל־אֻל), ואנו היום בתכונת הפטרה".⁹² מסורת מאוחרת יחסית גורסת כי בן מְסְעוּד דרש לפני המאמינים: "אתם קמתם (אֶצְבְּחֶתֶם) בתכונת הפטרה אך יש

89 Scott Lucas, "The Legal Principles of Muhammad B. Ismā'īl Al-Bukhārī and Their Relationship to Classical Salafi Islam", *Islamic Law and Society* 13/3 (2006), p. 300, n. 52

90 התרגום אינו משמר את משחק המילים שבלשון המקור, בין מחלת הפרקים (נֶאֱהָנָה) למילה "מסכנות" (נֶהָן); ראו: אל־עֵבְסִי, אֶל־מְצַנְפָּה, ח, עמ' 14, מס' 23911. אל־ח'לֵאל גרס: "ראה טבעת זהב ביד איש [...] כשתמות שלא בתכונת דת הפטרה" (אֶל־סֵנָה, ה, עמ' 64, מס' 1623). הגרסה הקדומה ביותר של מסורת זו לא כללה כנראה את אזכור הפטרה: "הנביא ראה טבעת שענד איש על ידו כקמיע. אמר לו: אבוי לך, מה זו? אמר לו: [היא קמיע המגן עליי] מפני מחלת הפרקים. אמר לו: היא לא תיתן לך דבר מלבד מסכנות. הסר אותה. אם תמות כשהיא עליך משול אתה למי שלא הצליח מעולם" (אֶל־שִׁבְאָנִי, מְסַנְד, לג, עמ' 204, מס' 20000).

91 אל־דִּילְמִי, אֶל־פְּרִדְנִס, ה, עמ' 93, מס' 7569. איסור חבישת הטורבנים מעל כיסויי הראש מופיע בפעם הראשונה אצל אל־תְּרִמְדִי וללא אזכור הפטרה: "ההברל בינינו ובין המשתפים הוא הטורבנים על כיסויי הראש" (אֶל־גִּ'אֲמַע, ג, עמ' 380, מס' 1784).

92 אל־עֵבְסִי, אֶל־מְצַנְפָּה, יג, עמ' 63-64, מס' 37019. סִמַּת עשוי לבטא: "דרך, כיוון, נוהג, צורה, מראה או אופי". לעיתים משמש הביטוי אל־סִמַּת ביטוי ל"דרך הישר". גרסתו של אל־דֵאֲרִמִי כוללת את התוספת: "אל־סִמַּת היא הדרך (אֶל־טְרִיק) (סֵנָה, א, עמ' 82, מס' 213). מקור המילה סִמַּת כנראה בלטינית, *semīta*, והיא חדרה לערבית דרך הארמית (סִמְטָה).

ותחדשו או שיחדשו אחרים לכם. והיה כי ראיתם כל חידוש, שובו אל ההדרכה הראשונה".⁹³ מדובר כנראה בגרסה מאוחרת למסורת שבמקורה לא כללה את אזכור הפטרה,⁹⁴ אך ייתכן כי אזכור הפטרה במסורת זו נעשה בהשראת המסורת המציינת את הפטרה בדרשה שנשא בן מסְעוֹד לפני המאמינים.⁹⁵ שיבוץ הפטרה במסורת זו משקף את התפיסה שלפיה פטרה היא מצב המתאים למצוות האסלאם ומבטא את דחיית החידושים שלא נכללו במעשיו של הנביא, חבריו ותומכיו.

הקבוצה הרביעית של מסורות הפטרה ההתנהגותית כוללת חמש מסורות הקשורות בעיקר לקיום התפילה כהלכתה, כלומר תפילה על פי כל דקדוקיה ופרטיה: "שליח אלוהים אמר: אומתי עדיין בתכונת הפטרה, הם לא מתפללים את תפילת הערב לפני צאת הכוכבים";⁹⁶ "בני האדם עודם בתכונת הפטרה, הם לא מתפללים את תפילת השחר בהנף החמה (מֵא אֶסְפְּרוּא בְּאֶל־פְּגִד)";⁹⁷ "הקורא אחרי האִמָּאם חוטא לפטרה";⁹⁸ אדם שהתפלל ללא כריעה והשתחויה אינו "בתכונת הפטרה של הנביא אשר בה נוצר".⁹⁹ על פי מסורת מאוחרת יותר, כשנודע לנביא כי אחד המאמינים ביקש שיניחוהו בכיוון מכה (הקְּבִלָה) בשעה שבה נטה למות, אמר כי הוא "כיוון אל הפטרה",¹⁰⁰ ואולי גם כאן יש רמז לזיהוי הפטרה עם המצב המתאים לתפילה כהלכתה. חשוב להבדיל בין מסורות אלה ובין מסורות שהובאו לעיל בעניין תפיסת הפטרה כביטוי מילולי של אמונה, אשר עשויות להתפרש כקשורות למצוות התפילה

93 אחת הגרסות שציטט אל־עַכְבְּרִי גורסת "נולדתם בתכונת הפטרה" במקום "קמתם (אֶצְבַּחְתֶּם) בתכונת הפטרה". ראו: אל־אֶבְאָנָה, א, עמ' 329-330, מס' 180-181.

94 ראו לדוגמה: אל־דְּאֶרְמִי, סֶנֶן, א, עמ' 21, מס' 169.

95 אל־עַבְסִי, אל־מַצְנַף, יג, עמ' 63-64, מס' 37019; אל־דְּאֶרְמִי, סֶנֶן, א, עמ' 225, מס' 689; אל־סִגְסִתְאֲנִי, סֶנֶן,

96 אל־שִׁבְאֲנִי, מְסַנֵּד, כד, עמ' 493, מס' 15717; אל־קוֹוִינִי, סֶנֶן, א, עמ' 225, מס' 689; אל־סִגְסִתְאֲנִי, סֶנֶן, א, עמ' 312, מס' 418; אל־גִּ'רְגִ'אֲנִי, אל־כְּאֵמֶל, ג, עמ' 968; אֶבְן אל־מְנַדֵּר אל־נִסְאֲבוּרִי, אל־אֲנִסְט פִי אל־סֶנֶן ואל־אֶגְ'מֵאע ואל־אֶחְ'תְּלֵאף, ב (ריאד: דָּאר אל־טִיבָה, 1985), עמ' 334; אל־בִּיהֶקִי, אל־סֶנֶן, א, עמ' 544, מס' 1728; שם, עמ' 658, מס' 2108-2109.

97 המסורת מופיעה לראשונה רק אצל אל־דִּילְמִי, אל־פְּרִדְוֶס, ה, עמ' 97, מס' 7584.

98 אל־צִנְעֵאֲנִי, אל־מַצְנַף, ב, עמ' 137, מס' 2801; אל־דְּאֶרְקֶטְנִי, סֶנֶן אל־דְּאֶרְקֶטְנִי, א, עמ' 681-682, מס' 24/1242-22/1240.

99 אל־צִנְעֵאֲנִי, אל־מַצְנַף, ב, עמ' 368, מס' 3732.

100 אל־נִסְאֲבוּרִי, אל־אֲנִסְט, ה, עמ' 320; אל־בִּיהֶקִי, אל־סֶנֶן, ג, עמ' 539, מס' 6604. אל־בִּיהֶקִי ציטט מסורת שלפיה אותו מאמין, בְּרֵאא' בן מְעֵרוֹר (נ' 622), היה הראשון שפנה לכיוון הקְּבִלָה בחייו ובמותו; ראו: שם, עמ' 539-540, מס' 6605. בהקשר דומה נזכיר מצבה שנמצאה במצרים ומתוארכת ל־891 לסה"נ, ונחקק עליה כי הנסֵב נפטר "בתכונת הפטרה של האסלאם ודת מוחמד"; ראו: Griffel, "Al-Ghazālī's Use", p. 3

דווקא:¹⁰¹ האחרונות קשורות לתוכני התפילה, לכיטויים של אמונה באל, ואילו הראשונות קשורות אך ורק להיבטים המעשיים של התפילה.

הקשר שבין הפטרה למצוות התפילה מקורו כנראה בפסוק: "שובו אליו והיו יראים אותו וקיימו את התפילה ואל תהיו במשתפים", אשר יכול להיתפס כפירוט ההוראה שבפסוק הקודם: "זו הפטרה של אלוהים אשר יצר בה את האדם".¹⁰² כלומר, "מנהגי הפטרה" על פי הקוראן הם כביכול: התשובה, היראה, התפילה וייחוד אלוהים. התשובה, היראה וייחוד אלוהים כלולים כנראה גם במסורות הגורסות שהפטרה היא מצב אמוני, ואילו התפילה רמוזה במסורות הרואות בפטרה מצב גופני והתנהגותי, ואולי גם במסורות הרואות בפטרה מצב אמוני.

ברם, ראינו לעיל שלא כל המסורות הרואות בפטרה מצב אמוני ומצב גופני קולעות לזיהויה עם התפילה, ונראה כי כך גם באשר למסורות הרואות בפטרה מצב התנהגותי. שתיים מתוך ארבע הקטגוריות של הפטרה כמצב התנהגותי עשויות להיקשר לתפילה: הקטגוריה הקשורה לקיום תפילה כהלכתה כמובן, והקטגוריה של איסור שתיית היין. בנוגע לאחרונה, הקשר בין מצב השכרות ובין התפילה מופיע בקוראן.¹⁰³ אם כן, דחיית כוס היין במסורת עשויה לשקף את אחד מתנאי התפילה, אחד מארבעה "מנהגי הפטרה" לפי הקוראן כביכול. אפשרות אחרת היא שמשפט המלאך לנביא: "בחרת בפטרה אך אילו בחרת ביין הייתה אומתך תועה", הוא תגובה למסורת אחרת הרומזת כי שותה היין אינו מסתלק מדת האסלאם.¹⁰⁴ לצד זאת, המסורות על הפטרה כסגנון לבוש וכסנה של הנביא, חבריו ותומכיו, אינן תומכות בזיהוי הפטרה דווקא עם התפילה.

אם כן, נראה כי מושג הפטרה לא נקשר בתפילה דווקא, אף על פי שהתפיסות השונות שלו עשויות להתאים לה מכמה בחינות. לדעתי, הקשר בין מנהגי הפטרה ובין התפילה הוא קשר עקיף בלבד: מנהגי הפטרה ותכונותיה מתבהרים כמתאימים לטבעו הגופני, האמוני וההתנהגותי של האדם, ומכאן נמשך הקשר בינם ובין התפילה, שתכניה כוללים בעיקר ביטויי אמונה, וש אחד מתנאיה הוא שגופו של המתפלל יהיה נקי.

התפיסה הרואה בפטרה מצב התנהגותי המתאים לקיום מצוות האסלאם לא נזכרה במחקרים קודמים שעסקו במושג הפטרה ולא נידונה בהם. תפיסה זו מבוססת כנראה על דברי

101 ראו לדוגמה: אל־מוֹצִלִי, מֶסְנֵד, ג, עמ' 266, מס' 1721; אל־עֵבְסִי, אל־מֶצְנֵף, ח, עמ' 597, מס' 26950.

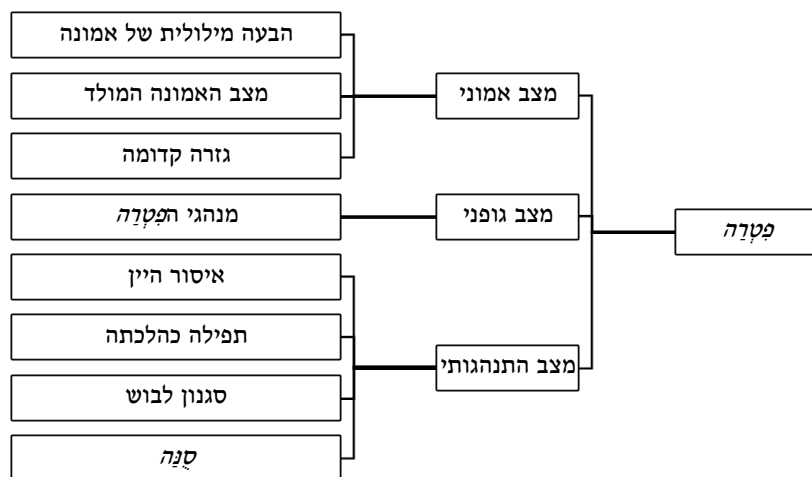
102 קוראן 30:30-31.

103 קוראן 43:4.

104 ראו לדוגמה: אל־בַּח' אַרְי, צִחִיח, עמ' 1678, מס' 6777; עמ' 1678-1679, מס' 6780-6781.

הקוראן עצמו: הפטרה מוזכרת כדת אשר על המאמין לשאת את פניו אליה.¹⁰⁵ על פי הקריאה המילולית של המילה "דת" מתברר כי דת האסלאם - מנהגיה, חוקיה ואיסוריה - מתאימה לטבע האדם. תפיסת הפטרה כמצב התנהגותי, כגון תפיסתה כמצב גופני, משקפת בעיקר את החובה לטפח את השהייה בפטרה ולשמר אותה.

דיון ומסקנות

בקוראן 30:30 מונחים היסודות לשלוש הפרשנויות של המושג פטרה. הצלע הראשונה של הפסוק ("שא פניך אל הדת כמאמין") רומזת שפטרה היא מצב אמוני; הצלע השלישית של הפסוק ("אין תחליף לבריאת אלוהים") רומזת שפטרה היא מצב גופני; והצלע הרביעית של הפסוק ("זוהי הדת הנכוחה") רומזת שפטרה היא מצב התנהגותי הקשור למצוות האסלאם ולאיסוריו. שלוש התפיסות של המושג קשורות אפוא בעניינים ובמנהגים הקשורים לשלושה רבדים של בריאת האדם: אמונה, גוף ומעשה.

מחקרים קודמים יצאו מנקודת הנחה כי שלוש התפיסות השונות של המושג מנוגדות בהכרח: קואני (Kueny) טענה שהתפיסה ולפיה פטרה היא מצב אמוני הייתה מנוגדת להבנתה

כמצב גופני באסלאם הקדום, עד שאל־טַבְרִי (נ' 923) כרכן זו בזו;¹⁰⁶ וסלאימה (Salaymeh) טענה כי הרעה שפטרה היא מצב גופני היא התפיסה הקדומה יותר, שכן התפיסה שלפיה הפטרה היא מצב אמוני הופיעה רק בימי הביניים.¹⁰⁷ מנגד, בחינת המסורות מעלה כי התפיסות השונות של המושג פטרה הופיעו זו לצד זו מראשית המאה התשיעית והלאה, ואף ניכר כי התפיסה האמונית של המושג הייתה השכיחה ביותר בספרות הסונית הקדומה (ראו להלן בטבלה 1). בד בבד, עולה כי חיבורי פרשנות (תַפְסִיד; מסומנים בטבלה 1 באות ת') פירשו כמעט תמיד את הפטרה כמצב אמוני, ככל הנראה משום שהפרשנות הזאת של המושג היא הקרובה ביותר להקשר שבו הוא נזכר בקוראן.

טבלה 1: שלוש התפיסות של המושג פטרה בספרות הסונית – לפי סדר כרונולוגי

שנת פטירה	שם המלומד	מצב אמוני	מצב גופני	מצב התנהגותי
722	מְגִ'אֵהַד בֶּן גִ'בְּר (ת)	✓	✓	
767	מְקַאֲתַל בֶּן סַלִימָאן (ת)	✓		
767	(מיוחס ל) אָבו חַנִּיפָה אֶל־נַעְמָאן	✓		
795	(יְחִיא אֶל־לִיִּתִי בִשֵׁם) מַאֲלַכ בֶּן אַנֶּס	✓	✓	
819	סַלִימָאן בֶּן דְּאוּד אֶל־טִיֶּאֱלִסִי	✓	✓	
825	אָבו עֵבִידָה (ת)	✓		
827	עַבְד אֶל־דְּזַאק אֶל־צִנְעָאנִי	✓	✓	✓
833	אָבֶן הַשֵּׂאם אֶל־בַּצְרִי			✓
835	עַבְדֵּאלְלָה אֶל־חַמְיָדִי		✓	
838	אָבו עֵבִיד אֶל־הַרְוִי	✓		
850	אָבֶן אַבִי שִׁיבָה	✓	✓	✓
853	אֶסְחָאק בֶּן רֵאֵהוּיָה אֶל־חַנְטִ'לִי		✓	
855	אֶחְמַד בֶּן חַנְבַּל	✓	✓	✓
869	עַבְד אֶלְלָה אֶל־דְּאַרְמִי	✓		✓
870	אֶל־בַּח'אַרִי	✓	✓	✓
875	מֶסְלֵם	✓	✓	✓

Kueny, "Abraham's Test", p. 178 106

Salaymeh, *The Beginnings of Islamic Law*, pp. 120-121 107

שנת פטירה	שם המלומד	מצב אמוני	מצב גופני	מצב התנהגותי
886	אֶבְרָהָם מֵאֵלֶּיךָ		✓	✓
888	אֲבוּ דָאוּד	✓	✓	✓
892	אֶלְתֵּרֵמֶדֶי	✓	✓	✓
905	אַחְמַד אֶל-בְּנָאֵר	✓		✓
915	אֶל-נִסְאָאִי		✓	✓
919	אֲבוּ יַעֲלָא אֶל-מוֹצְלִי	✓	✓	✓
923	אַבְרָהָם אֶל-זִגְ'אֵג' (ת)	✓		
923	אֶל-טַבְרִי (ת)	✓		
923	אַחְמַד אֶל-ח'ל'אל	✓		✓
923	אַבְן ח'זִימָה	✓	✓	✓
928	יַעֲקֹב אֲבוּ עֻאנָה אֶל-אַסְפְּרַאִינִי	✓	✓	✓
938	אַבְן אֲבִי חֵאתֵם (ת)	✓		
944	אֲבוּ מִנְצוֹר אֶל-מֵאתֵרִידִי	✓		
965	אַבְן חֲבָאן	✓	✓	✓
971	סֵלִימָאן אֶל-טַבְרַאנִי	✓	✓	✓
976	עַבְדֵאלֵלָה אֶל-ג'רֵג'אִנִי	✓		✓
980	אַבְן אֶל-מִנְדֵר אֶל-נִיִּסְאֹבֹרִי		✓	
983	נִצָר אֶל-סִמְרֵקֵנְדִי (ת)	✓		
995	עֲלִי אֶל-דֵארֵקֵטְנִי		✓	✓
997	עַבִיד אֵלֵלָה בֶן בְּטָה אֶל-עַכְבְּרִי	✓		✓
1035	אֶל-ת'עֲלֵבִי (ת)	✓	✓	
1038	אֲבוּ נַעִים אֶל-אַצְפֵהֵאנִי	✓		✓
1066	אֶל-בֵּיהֵקִי	✓	✓	✓
1115	שִׁירוּיָה אֶל-דִּילְמִי	✓	✓	✓
	סה"כ	33	24	24

התיאור כאילו תפיסות הפטרה הן תפיסות מנוגדות ראוי אפוא לבחינה נוספת, שכן אפשר כי התפיסות השונות של המושג השלימו רבדים שונים שלו כבר באסלאם הקדום, ולמעשה בקוראן

עצמו. כך אפשר להתרשם מפרשנותו של מְגֹ'אֵהָד בן גְ'בֵר: ¹⁰⁸ הפטרה, לדידו, היא "דתו של אלוהים", כלומר האמונה באל או קיום מצוות האסלאם, ואילו המשך הפסוק, "אין לשנות את בריאת אלוהים", מתייחס לאיסור על הסירוס, כלומר האיסור לשנות את הטבע הגופני של אדם או בעל חיים. ¹⁰⁹ מְגֹ'אֵהָד בן גְ'בֵר התייחס אפוא לשני רבדים של הבריאה, ואולי אף לשלושה, ויש בכך חריגה מפרשנויות של פרשנים קדומים אחרים לפסוק זה. ¹¹⁰ מדויקת יותר הטענה שכבר באסלאם הקדום היה לפחות קול אחד שראה בפטרה מושג שפרשנויותיו השונות משולבות זו בזו. פרשנותו מרובת הרבדים של מְגֹ'אֵהָד בן גְ'בֵר למושג פטרה מדגימה שיש מקרים שבהם ריבוי טעמים אינו מעיד בהכרח על דעות מנוגדות אלא משקף ריבוי פנים וריבוי רבדים של רעיון או מנהג. כך למשל נהגו מלומדי האסלאם ברעיון הגְ'הָאד: מאמצי הכיבוש האסלאמיים אינם סותרים בהכרח את חשיבות מאמצי עבודת האל וקיום מצוותיו. שתי תפיסות הגְ'הָאד משקפות כנראה שני רבדים, ולשניהם יסודות בקוראן ובמסורות הַחֲדִית'. ¹¹¹ כך יש להתבונן גם בשלוש התפיסות של מהות הפטרה: אלוהים יצר את האדם טהור בגופו, שלם באמונתו וישר במעשיו, ועל כן "הפטרה של אלוהים" מייצגת את המצב הטבעי והמושלם של האמונה, של הגוף ושל ההתנהגות, ולפיכך זה המצב האידיאלי. שלוש התפיסות הללו מבוססות כנראה על דברי הקוראן עצמו, ונראה כי לשלושתן יש אותו מקור פרשני ורעיוני.

במאמר זה נסקרו כחמישים מסורות חֲדִית' המשקפות שלושה רבדים של המצב הטבעי המגולם במושג פטרה - הרובד האמוני, הרובד הגופני והרובד ההתנהגותי, כאשר בחינה מדוקדקת של המסורות העלתה כי החוט המקשר בין שלושת הרבדים הוא תפיסה מרובת רבדים של טבע האדם ולא של מצוות התפילה. הקשר בין הפטרה לתפילה עשוי להיות עקיף בלבד מעצם היות התפילה ביטוי של אמונה ומעצם היות ניקיון גופו של המתפלל אחד מתנאיה. עם זאת, לא התברר מדוע נקשרו מנהגים ועניינים אחרים עם הפטרה, ואילו מנהגים ועניינים אחרים לא נקשרו עימה. שאלה זו יכולה לעמוד במקומם של מחקרי המשך.

108 על קוראן 30:30.

109 מְגֹ'אֵהָד בן גְ'בֵר, תַּפְסִיר, עמ' 539.

110 מְקַאֲתַל בן סַלִימָאן, תַּפְסִיר, ג, עמ' 413-414; אָבו עֲבִידָה, מְגֹ'אֵז אֶל־קֶאָאן, ב, עמ' 122; אֶל־טַבְרִי, תַּפְסִיר, עמ' 104.

111 יוחנן פרידמן, "ג'האד", בתוך: מאיר בר-אשר ומאיר חניטה (עורכים), האיסלאם: היסטוריה, דת, תרבות (ירושלים: מאגנס, 2017), עמ' 297. Paul L. Heck, "'Jihad' Revisited", *The Journal of Religious Ethics* 32/1 (2004), pp. 95-128. לרעיון דתות חֲדִית' סותרות על הגְ'הָאד, ראו: אֶל־צִנְעָאני, אֶל־מַצְנָף, ה, עמ' 171-172, מס' 9273-9274; שם, עמ' 174, מס' 9283-9284; אֶל־בַּח'ארי, צִחִיח, עמ' 370, מס' 1516.

השוואה בין שלוש התפיסות העלתה כי הפטרה המשתקפת מן המסורות היא מצב חיובי שהמאמינים מצווים לשמרו ולטפחו. ההיבט החיובי של הפטרה חד־משמעי בכל המסורות שנידונו במאמר זה מלבד המסורת על הולדת התינוק בתכונת הפטרה, אולם אם אכן המסורת התלמודית אשר מציגה את תכונתו המולדת של התינוק כתכונה שיש לשמרה היא שעמדה ברקע לחיבור המסורת על הולדת התינוק בתכונת הפטרה, הרי שמתבלט היבטה החיובי גם של מסורת זו. אם כך, תפיסתו החיובית של מושג הפטרה היא הרווחת ביותר בספרות התקדית', ואולי אף הקדומה ביותר.

המלומד החנבלי אל־ח'לֶאל ליקט וסידר את המסורות על הולדת תינוק בתכונת הפטרה כך שידגישו את ההבחנה בין שני שלבים ביצירת האדם - שלב האמונה הראשוני ושלב הגזרה הקדומה, לטוב או לרע. כך גישר אל־ח'לֶאל בין המסורת על הולדת התינוק עם נטייה לטוב או לרע, ובין המסורת על הולדתו בתכונת הפטרה, שאותה התאים לגישת הגזרה הקדומה. לפי אל־ח'לֶאל, לכל אדם יש אפוא שני טבעים: הטבע הראשון הוא טבע האמונה המולד (הפטרה הראשונה), ואילו הטבע השני הוא הנטייה המולדת לטוב או לרע (הפטרה השנייה כביכול).

על המחבר

יהונתן כרמלי הוא דוקטורנט במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בר־אילן. בין תחומי מחקרו: האסלאם הקדום וספרות החדית'; היסטוריה של הערבים בתקופה הטרנס־אסלאמית; והיסטוריה של מנהגי המילה. עבודת הדוקטור שלו עוסקת במקורות המילה ובטעמיה באסלאם הקדום.